
Upadeshasara Bhashyam 2 Tattvabodhini

उपदेशसारभाष्यम् २ अथवा तत्त्वबोधिनी

Document Information

Text title : Upadeshasara Bhashyam 2 Tattvabodhini

File name : upadeshasArabhaShyam2.itx

Category : major_works, bhAShya

Location : doc_z_misc_major_works

Author : V Jagadishwar shastri

Transliterated by : Swamini Tattvapriyananda tattvapriya3108 at gmail.com

Proofread by : Swamini Tattvapriyananda tattvapriya3108 at gmail.com

Description/comments : V Jagadishwar shastri's Sanskrit Commentary on Ramana Maharshi's
Upadeshasaram

Latest update : August 28, 2021

Send corrections to : sanskrit at cheerful dot c om

This text is prepared by volunteers and is to be used for personal study and research. The file is not to be copied or reposted without permission, for promotion of any website or individuals or for commercial purpose.

Please help to maintain respect for volunteer spirit.

Please note that proofreading is done using Devanagari version and other language/scripts are generated using **sanscript**.

March 24, 2024

sanskritdocuments.org

ઉપદેશસારભાષ્યમ્ ૨ અથવા તત્ત્વબોધિની

મહર્ષીરમણસ્ય ઉપદેશસારસ્ય

શ્રીજગદીશ્વરશાસ્ત્રિણા કૃતા તત્ત્વબોધિન્યાખ્યા વ્યાખ્યા

સાર્વજ્યં સકલાધિપત્યમમિતં વેદેષુ યસ્ય શ્રુતં
યજ્જિજ્ઞાસ્યતમં મુમુક્ષુનિવલેઃ સર્વજ્ઞાતા યત્જ્ઞાતા ।
યજ્જીવાદિ નિયામકં જગદિદં યદ્વીક્ષણાત્ ઉદ્ગતં
યસ્ય જ્ઞાનબલહિયાશ્ચ સહજાસ્તત્રૌમિ(ણુ-સ્તુતૌ) પૂર્ણ મહઃ ॥

અન્તર્દૃષ્ટીનપગતમહામોહગાઢાન્ધકારાન્
આત્મારામાનમલહૃદયાનાત્મવિદ્યોપદેષ્ટન્ ।
આબાલત્વાદરુણ-કરુણાજાલલીલાવકૃષ્ટાન્
અંહોહત્યૈ રમણભગવત્પ્રાદસંજ્ઞાન્ નમામઃ ॥

રમણભગવદ્ભક્ત્રામ્ભોજાદ્ભિસ્સ્વયમુદ્ગતઃ
શ્રુતિગત-મહાતાત્પર્યર્થ-પ્રબોધ-સુધાકરઃ ।
અધિગત-મહા-મોહવ્યાધેઃ જપેન વિનાશકઃ
જયતિ સકલ-શ્રેયોદાતા નિબન્ધમહાનિધિઃ ॥

ઇહ ખલુ જગતિ સર્વેપિ જન્તવો દુખાન્તાય યતન્તે । પરન્તુ ન
જાનન્તિ તદન્તૈકાન્તકારણં ભ્રમન્તસ્તત્તત્સાધનેષુ રમન્ત
વિવિધવિષયકાન્તારેષુ । લોકાવગતસાધનેશ્ચ નાત્યન્તં દુઃખાન્તો
ભવિષ્યતિ । ન ખલુ વ્યાધિભીતઃઔષધં સેવમાનઃ વ્યાધિના પુનઃ ન
પીડ્યતે । સમૂલોન્મૂલનં હિ પુનરપ્રરોહાય ભવતિ ।

અતશ્ચ દુઃખસ્ય કિં મૂલં ઇતિ પ્રમાણતોડવગત્યતન્નિરાસપ્રયતનમેવ
સાધીયો ભવતિ । ન ખલુ તદુભયં વિના શાસ્ત્રપ્રમાણં પુરુષબુદ્ધ્યા
શક્યં અધિગન્તુમ્ । તથા ચ તદર્થ “શાસ્ત્રં કિમાહેતિ”
શાસ્ત્રમેવ સદ્ગુરુમુખાચ્છ્રોતવ્યમ્ । શાસ્ત્રં ચ જ્ઞાનમન્તરા
દુઃખમૂલસમુન્મૂલનં અશક્ય સમ્પ્રાદનં ઇતિ સમુદ્બોધયતિ । તથા

य श्रुतिः “यदा यर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्तिमानवाः । तदा
देवमविज्ञाय द्युःप्रस्थान्तो भविष्यति ॥ ” इत्यादि ।

अेवं य द्युःप्रस्थ मूलं अज्ञानं अेव इति निर्णीतं भवति अज्ञानं छि
अद्युःप्रमात्मानं द्युःप्रमा करोति । विषयसंसर्गजनितं सुषुप्तमपि द्युःप्रकरमेव
विवेकिनः द्युःप्रसम्भिन्नत्वात् । अत अेव ईश्वरगीतासु स्मर्यते ।

“ये छि संस्पर्जा भोगाः द्युःप्रयोनयः अेव ते ।
आधेन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रभते बुधः ॥ ” (प.२)

इति तथान्यत्रापि

“थावतः कुरुते जन्तुस्सम्भन्धान् मनसः प्रियान् ।
तावन्तोस्य निष्पन्त्यन्ते हृदये शोकशङ्खवः इति । अज्ञानं छि
सर्वसुषुप्तदुःप्रमाधनर्थजालनिदानमिति श्रुतिस्मृतीडासन्ध्यायप्रसिद्धं
अज्ञानं य न स्वरूपतोऽनर्थकरमिव भाति । सुषुप्तौ स्वरूपतः सत्त्वे
अपि अनर्थकरत्वादर्शनात् तथापि अध्यास द्वारा तस्य अनर्थकरत्वं
नापलपितुं शक्यते प्रत्यगात्मनि अनात्माऽध्यासो छि सर्वानर्थहेतुः ।
अेवं अनात्मनि हेडादौ आत्मसंसर्गाध्यासोऽपि । अन्धस्थान्यात्मता अवभासः
अेव अध्यासः इति प्राञ्च आचार्याः आचक्षते । स(अध्यासः) य
परीक्षक-पामरसाधारण्येन सर्वलोकप्रसिद्ध अेव ।

“पश्चाद्विभ्रवाविशेषात्” अत अेव

“आत्मप्यातिरसत्प्यातिः अप्यातिः प्यातिरन्यथा ।
तथाऽनिर्वचनीयप्यातिः अेत्येवं प्यातिपञ्चकम् ॥

इति प्यातिः पञ्चधा व्यवह्रियते । अेतेषां परीक्षकाणां
अन्यथाप्यातित्वादिप्रकारविवादेपि परस्य परात्मतावभासलक्षणो अध्यासे न
विवादः । तेन य अध्यासस्य अनिर्वचनीयता अवश्यम्भाविनी । हेडेन्द्रियादौ
आत्मानं आत्मधर्माश्चाध्यस्य जलु सर्वलोकः सुषुप्तदुःप्रमादिकं अनुभवति ।

अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुख्यन्ति जन्तवः ।

इत्यादि स्मृतेः । तथा य आत्मनः न सुषुप्तदुःप्रमोहात्मकत्वं पारमार्थिकं
भवितुं अर्हति । अन्यथा तत् सत्यत्वे य अनिर्भोक्षप्रसङ्गात् ।

आत्मा कर्त्रादिपञ्चोत् मा काङ्क्षीः तर्हि मुक्तताम् ।

न छि स्वभावो भावानां व्यावर्तेत् औष्ण्यवत् रवेः ॥

ઇતિ વાર્તિકવચનાત્ ।

અજ્ઞાનપરિકલ્પિતેન સુખિત્વાદિના દોષેણ આત્મનો ન દુષ્ટત્વં પારમાર્થિકં
ભવતિ આત્મનો અસદ્ગત્વેન જ્ઞેયસમ્બન્ધાસમ્ભવાત્ । સર્વેષાં હિ
દેહાદિષુ અનાત્મસુ આત્મભાવો નિશ્ચિતોઽજ્ઞાનવિજૃમ્ભિતઃ । તત્રૈવં
સતિ કર્તૃત્વભોક્તૃત્વાદિરૂપઃ સંસારઃ સર્વોઽપિ દૃગ્આત્મનિ અવિધયા
અધ્યારોપિત એવેતિ । વિધયા સહકાર્યેણ અવિધાયાઃ નાશઃ શ્રુતિસ્મૃતિભ્યઃ
અવગમ્યતે । શ્રુતયઃ તાવત્ ।

ઇહ ચેદ્ અવેદીદથ સત્યમસ્તિ ન ચેદિહાવેદીન્મહતિ વિનષ્ટિઃ ।

તમેવં વિદ્વાનમૃતં ઇહ ભવતિ ઇત્યાદ્યાઃ સહસ્રશઃ । એવં ચ ઈશ્વરસ્ય
એવ સતઃ જીવસ્ય અજ્ઞાન-ઉપાધિકૃત ભેદતઃ સંસારીત્વમિવ ભવતિ ।
વક્ષ્યતિ ચ ભગવાન શ્રીરમણઃ ॥

વિગ્રહેન્દ્રિય પ્રાણધીતમઃ નાહમેક સત્ તજ્જહં હ્યસત્... ઇત્યાદિના
જીવેશ્વર ભેદસ્ય ઔપાધિકત્વમ્ । વેષહાનતઃ સ્વાત્મદર્શનમ્ ।
ઇશદર્શનં સ્વાત્મરૂપતઃ ઇતિ । સહેતુકસ્ય સંસારસ્ય અત્યન્ત
ઉપરમશ્ચ સ્વાત્મ-અભિત્રપરમેશ્વર જ્ઞાનાત્ એવ ભવતિ ઇતિ ચ । અતશ્ચ
ભગવાન્ શ્રી રમણાચાર્યઃ સ્વપ્રયોજન અભાવેઽપિ ભૂતાનુજિઘૃક્ષયા
સમસ્તશાસ્ત્રાર્થસારસડ્ગ્રહભૂતં દુર્વિજ્ઞેયાર્થમ્ ત્રિંશત્
શ્લોકપરિમિતં ઉપદેશસારાખ્યં ઇમં ગ્રન્થં સંસારવ્યાવૃત્સુનાં
મુમુક્ષુણાં ઉપકારાય ઉપદિદેશ । એતસ્ય ચ પરં નિઃશ્રેયસમેવ
સંસારોપરમરૂપં પ્રયોજનં સ્વાભિન્નં બ્રહ્મૈવાભિધેયભૂતમ્ ।
અતઃ વિશિષ્ટાભિધેયપ્રયોજનસમ્બન્ધવત્ ઇદં શાસ્ત્રં મીમાંસનીયમ્ ।
એતદર્થે વિજ્ઞાતે સમસ્તપુરુષાર્થ સિદ્ધિઃ સ્યાત્ ઇતિ । વિવેકતઃ તદર્થ
તત્ત્વબોધનાર્થં યથાપ્રતિભાનં યતઃ ક્ષિયતે ।

તત્ર વર્ણાશ્રમાંશ્ચ ઉદ્દિશ્ય વિહિતઃ સર્વોઽપિ ધર્મઃ

દૃષ્ટાદૃષ્ટાભ્યુદયાર્થોઽપિ સન્ ઈશ્વરાર્પણ બુદ્ધ્યા અનુષ્ઠીયમાનઃ
સત્ત્વશુદ્ધયે ભવતિ ફલાભિસન્ધિવર્જિતઃ । શુદ્ધસત્ત્વસ્ય
એવ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ અર્હતા સમ્પ્રાદનદ્વારા જ્ઞાનોત્પત્તિહેતુત્વેન
નિઃશ્રેયસનિદાનત્વમપિ પરમ્પરયા તસ્ય ભવતિ ઇતિ અભિસન્ધ્યાદૌ
શ્રીરમણભગવાન ઈશ્વરાર્પણબુદ્ધ્યા અનુષ્ઠીયમાનં કર્મયોગં ઉપદિશતિ
સ્મ ।

“બ્રહ્મણ્યાધાય કર્માણિ ... યોગિનઃ કર્મ કુર્વન્તિ સડ્ગં
ત્યક્ત્વાત્મશુદ્ધયે ઇતિ ભગવદ્ગીતાવચનાત્ ।

અત્રૈવં સતિ દૃષ્ટાનુશ્રવિકવિષયસુખકામનયા ક્ષિયમાણાનાં શ્રૌતાનાં
સ્માર્તાનાં લૌકિકાનાં વા કૃષ્યાદિનાં કર્મણાં અતિકૃલ્લુકલત્વેન
આયાસબહુલત્વેન ચ અનાદર્તવ્યત્વં વ્યવસ્થાપયિતુ કામઃ ભગવાનાદૌ
ફલદાતારં ઈશ્વરં અનડ્ગીકુર્વતાં સાડ્ધ્ય-પૂર્વમીમાંસક-ચાર્વાકાદિનાં
મતં અસડ્ગતં ઇતિ નિરૂપયિતું પ્રથમં શ્લોકં પ્રવર્તયતિ -

કર્તુરાણ્યા પ્રાપ્યતે ફલમ્ । કર્મ કિં પરં કર્મ તજ્જડમ્ ॥ ૧ ॥

કર્તુરિતિ । કર્માધ્યક્ષસ્ય સર્વભૂતાધિવાસિનઃ સાક્ષિણઃ
ચેતયિતુઃ સર્વકર્તુઃ ઈશ્વરસ્ય આણ્યા (અનુણ્યા)
અનુગ્રહેણ ફલં ઇષ્ટાનિષ્ટમિશ્રલક્ષણં પ્રાપ્યતે લભ્યતે
ઇત્યર્થઃ પ્રત્યગાત્મા સ્વયં પ્રકાશઃસન્ નિરવયવોડપિ
અનિર્વચનીય-અવિદ્યાપરિકલ્પિત-બુદ્ધિ-મનઃ-સૂક્ષ્મ-સ્થૂલશરીર-
ઇન્દ્રિયાદિ-અવચ્છેદેન અનવચ્છિન્નોડપિ અવચ્છિન્નિવ અકર્તાડપિ કર્તેવ ।
અભોક્તા અપિ ભોક્તા ઇવ । અવિષયોડપિ અસ્મદ્-પ્રત્યયો વિષયો જીવભાવં
આપન્નઃ અવભાસતે । અહં પ્રત્યયે ભાસમાનસ્ય ચિદાત્મનઃ અસડ્ગસ્ય
બુદ્ધિ-ઇન્દ્રિયાદેઃ કાર્યકરણ સડ્ઘાતસ્ય ચ ક્રિયાશક્તિઃ ભોક્તૃશક્તિઃ વા
ન સમ્ભવતિ । જડત્વેન ક્રિયાકરણભોગશક્તિ નૈવ સમ્ભવિતું અર્હતઃ ।
અતશ્ચ કાર્યકરણસડ્ઘાત સડ્ઘલિતં ચૈતન્યમેવ ક્રિયાકરણભોગશક્તિમત્
અહંકારરૂપં જીવ ઇતિ જન્તુઃ ઇતિ ક્ષેત્રજ્ઞ ઇતિ ચ આખ્યાયતે ।
વસ્તુતઃ તુ જીવઃ ચિદાત્મનઃ ન ભિદ્યતે તથા ચ શ્રુતિઃ “અનેન
જીવેન આત્મના અનુપ્રવિશ્ય ઇત્યાદ્યાઃ । તસ્માત્ ચિદાત્માભિન્નસ્યાપિ જીવસ્ય
અહંકારાદિ-ઉપાધિસમ્બન્ધવશાત્ એવ કર્તૃત્વ કારયિતૃત્વ ભોક્તૃત્વાદિ
વ્યવહારઃ । અહમ્પ્રત્યય આલમ્બનત્વં ચ અભ્યુપગમ્યતે ઇતિ વ્યવહારાખ્ય
ભેદાવસ્થાયાં ઇયં ચિન્તા ભગવતા મહર્ષિણા પ્રથમં પ્રસ્તૂયતે ઇતિ
અવગન્તવ્યં અન્યથા “ઇશજીવયોઃ વેષધીભિદા । સત્સ્વભાવતો વસ્તુ
કેવલમ્” । ઇત્યાદિ ઉપરિતન શ્લોકાનાં અસાડ્ગત્યાપત્તેઃ અસ્મિન્નર્થે ચ
પરઃ સહસ્રશ્રુતિસ્મૃતિવચનાનિ સન્તિ ।

“આત્મેન્દ્રિયમનોયુક્તં ભોક્તેત્યાહુર્મનીષિણઃ । સધીઃ સ્વપ્રોભૂત્વા”
“ધ્યાયતીવ લેલાયતીવ”

“તત્રૈવ સતિ કર્તારિ આત્માન કેવલં તુ યઃ”

પશ્યત્યકૃતબુદ્ધિત્વાત્ ન પશ્યતિ દુર્મતિઃ”

ઇત્યાદ્યાઃ યત્ એતત્ ઔપાધિકં કર્તૃત્વભોક્તૃત્વાદિકં જીવાનાં ઈશ્વર

અપેક્ષાં એવ ઇતિ । “એષહ્યેવ સાધુ કર્મ કારયતિ તં, યમેભ્યઃ

લોકેભ્યઃ ઉન્નિનીષતે । to wish to lead or bring or carry to or into)

એષહ્યેવ અસાધુ કર્મ કારયતિ તં, યમેભ્યઃ લોકેભ્યઃ અધો નિનીષતે । ”

“અણઃ જન્તુરનીશોયમાત્મનઃ સુખદુઃખયોઃ ।

ઈશ્વરપ્રેરિતો ગચ્છેત્ સ્વર્ગં વા શ્વભ્રમેવ વા

“સમાને વૃક્ષે પુરુષો નિમગ્નોઽઅનીશયા શોચતિ મુહ્યમાનઃ । ”

ઇત્યાદૈઃ શ્રુતિસ્મૃતિવચનૈરવગમ્યતે ॥

નનુ ઈશ્વરઃ દ્રેષપક્ષપાતરહિતઃ શ્રૂયતે । સ ચ કથં જીવાન્

સાધ્વસાધુને કર્મણિ પ્રવર્તયિતું અર્હતિ । સ્વતન્ત્રસ્સન્ ઈશ્વરઃ કરુણાકરઃ

ધર્મમાર્ગ એવ જીવાન્ પ્રવર્તયેત । ન અધર્મમાર્ગે । તતશ્ચ તત્

પ્રેરિતાઃ સર્વેપિ જીવાઃ ધર્મમાત્રાનુષ્ઠાયિનસ્સન્તઃ સુખિનઃ એવ ભવેયુઃ,

ય દુઃખિનઃ । તથા ચ સુખિત્વદુઃખિત્વાદિ કૃતં જગદ્દૈચ્ચિત્રં

અનુભૂયમાનં અનુપપન્નં સ્યાત્ । જીવાનાં સ્વાન્ત્યે અભ્યુપગતે તુ રાગાદિદોષેણ

સ્વયં ધર્માધર્મયોઃ ઉભયોરપિ પ્રવર્તમાનત્વેન સુખિત્વદુઃખિત્વાદિ

કૃતં જગદ્દૈચ્ચિત્રં ઉપપન્નં સ્યાત્ । તસ્માત્ સ્વતન્ત્રાઃ સન્તઃ જીવાઃ

પુણ્યાપુણ્યેષુ પ્રવર્તન્તે નિવર્તન્તે ચ ઇત્યેવ વક્તવ્યમ્ । એવં ચ

વિધિનિષેધબોધકશાસ્ત્રાણાં અર્થવત્ત્વં સ્યાત્ । ઇતરથા અસ્વતન્ત્રાઃ

જીવાઃ ઈશ્વરેણ એવ ધર્માધર્મયોઃ પ્રવર્ત્યન્તે નિવર્ત્યન્તે ચ ઇતિ

વિધિનિષેધશાસ્ત્રાનર્થક્યં દુર્વારમ્ । વિધિપ્રતિષેધ શાસ્ત્રાણાં

બહુનાં આનર્થક્ય પરિહારાય “એષહ્યેવ સાધુ કર્મ કારયતિ”

ઇત્યાદિવાક્યાનિ ઈશ્વરપ્રશંસાપરતયા નેયાનિ ઇતિ ચેત્ । ન । યદપિ ઈશવરો

રાગદ્રેષરહિત એવ । તથાપિ પૂર્વપૂર્વ-જીવકર્મપેક્ષયા પુણ્યાપુણ્યયોઃ

ઉભયોઃ જીવાન્ પ્રવર્તયન્નિવર્તયન્ અદ્રેષ પક્ષપાતાભ્યાં વિષમો નિર્ઘુણો

વા ભવતિ । ન ખલુ જીવીય કર્મણાં આદિઃ અસ્તિ । અનાદિત્વાત્ સંસારસ્ય ।

અતો જીવકૃત ધર્માધર્મપેક્ષતયા કારયિતૃત્વં ઈશ્વરસ્ય ન યુક્તમ્ ।

નાપિ વિધિનિષેધ શાસ્ત્રાનર્થક્યમ્ । જીવકૃત ધર્માધર્માનુસારેણ

જીવાનાં ધર્માધર્મયોઃ રાગદ્રેષાવપિ ઈશ્વરઃ જનયતિ । “પુણ્યો

વૈ પુણ્યેન કર્મણા ભવતિ પાપઃ પાપેન” ઇત્યાદિ શ્રુતેઃ । એવં ચ
 ઇષ્ટાનિષ્ટપ્રાપ્તિ પરિહારાર્થિનાં વિધિનિષેધશાસ્ત્રં અર્થવદેવ ભવતિ ।
 યદિ વિધિનિષેધયોઃ ફલં ઈશ્વરેણ જીવીયધર્માધર્મનિરપેક્ષેણ
 વિધિનિષેધસ્થાનીયેન કૃતં ઇતિ અડ્ગીક્રિયતે, તદા એવ
 વિધિનિષેધશાસ્ત્રાન્ આનર્થક્યં સ્યાત્ । તસ્માત્ વિધિપ્રતિષેધશાસ્ત્રાવિરોધાત્
 “એષહ્યેવ” ઇતિ વાક્યાનિ ન પ્રશંસાપરાણિ ઇતિ બોધ્યમ્ । તસ્માત્
 ઈશ્વરાધીનમેવ જીવાનાં ઔપાધિકં અપિ કર્તૃત્વભોક્તૃત્વાદિકં ન સ્વાધીનં
 ઇતિ સિદ્ધમ્ । ઇષ્ટાનિષ્ટવ્યામિશ્રલક્ષણસુખદુઃખાનુભવઃ એવ ભોગઃ ।
 સ એવ ફલશબ્દવાચ્યો ભવતિ । ધર્માધર્મકારયિતું ઈશ્વરસ્યૈવ
 ધર્માધર્મફલપ્રદત્વમપિ સ્વીક્રિયતે । તથા ચ અયં અર્થઃ ગીતાયાં
 અપિ નિરુક્તઃ

યો યો યાં યાં તનું ભક્તઃ શ્રદ્ધયાર્થિતુમિચ્છતિ ।
 તસ્ય તસ્યાચલાં શ્રદ્ધાં તામેવ વિદધામ્યહમ્ ॥

સ તયા શ્રદ્ધયા યુક્તઃ તસ્યારાધનમીહતે ।
 લભતે વ તતઃ કામાન્ મયૈવ વિહિતાન્ હિ તાન્ ॥

યે યથા માં પ્રપદ્યન્તે તાંસ્તથૈવ ભજામ્યહમ્ ।
 ઇત્યાદિના ।

એતેન નિરીશ્વરવાદઃ નિરાકૃતઃ વેદિતવ્યઃ । ધર્માધર્મયોઃ કારયિતૃત્વેન
 ફલપ્રદત્વેન ચ સર્વજ્ઞસ્ય સર્વજીવબુદ્ધિકર્મફલ વિભાગસાક્ષિણઃ
 સર્વેશ્વરસ્ય સિદ્ધત્વાત્ । ન ખલુ કર્તૈવ કારયિતૃનિરપેક્ષં કર્મફલં
 જનયિતું શક્નોતિ । કર્મકર્તૃજીવસ્ય દેશકાલનિમિત્તવિશેષ અનભિજ્ઞત્વાત્ ।
 લૌકિકસ્ય કૃષિસેવાદેઃ ફલં આત્મસેવ્યાદિ અધીનં હિ દૃશ્યતે ।
 અતઃ કર્મફલસિદ્ધિઃ ઈશ્વરાત્ એવ ઇતિ ।

તદર્થં ઈશ્વરઃ કશ્ચન અડ્ગીકાર્યઃ । શ્રુતિસ્મૃતિ ઇત્યાદિ પ્રમાણાનિ
 ચ સર્વજ્ઞં ઈશ્વરં વિચિત્રપ્રપગ્ચસૃષ્ટ્યાદિકર્તારં અવગમયન્તિ ।
 ન ખલુ ઈશ્વરઃ નાસ્તિ ઇતિ પ્રતિષેધવચનં કિંશ્ચિત્ ઉપલભ્યતે ।
 પ્રત્યુત ઈશ્વરનાસ્તિત્વવાદિનાં “અસન્નેવ સ ભવતિ” ઇત્યાદિ
 શ્રુતિભિઃ નિન્દા એવ ક્રિયતે ।

નનુ કાલકર્માદિ એવ જીવાનાં કર્મફલપ્રદત્વમ અસ્તુ । કિં ઈશ્વર કલ્પના
 ઇતિ અતઃ આહ । કર્મ કિં ઇતિ । કર્મ પરં કિં ફલપ્રદાને સ્વતન્ત્રં ભવિતું

અર્હતિ કિં ઇત્યર્થઃ । કુત ઇત્યાહ કર્મ તત્જડ ઇતિ । યસ્માત્ તત્ કર્મ
 અચેતનં તસ્માત્ કર્મફલદાને ન સ્વતન્ત્રં ઇત્યર્થઃ । કર્તૃતન્ત્રં
 હિ કર્મ । ક્રિયાત્મકત્વાત્ । ન હિ કર્તા કરણં ક્રિયા ચ ફલપ્રદં લોકે
 દૃશ્યતે । તત્ર કર્તુઃ દેશ કાલ નિયત નિમિત્ત ક્રમ-અનભિજ્ઞાત્વાત્
 સ્વસ્વકર્મફલપ્રદત્વં ન શક્યં વક્તું ઇતિ પ્રાક્ નિરૂપિતમ્ । એવં
 કરણસ્યાપિ । ન ખલુ હલાદિકં કૃષ્યાદિસાધનં ગ્રીહ્યાદિ ફલપ્રદં
 ઇતિ યુજ્યતે । અચેતનત્વાત્ । ચેતન અનધિષ્ઠિતસ્ય અચેતનસ્ય સ્વતઃ
 કાર્યેષુ પ્રવૃત્તિઃ તુ ન ભવતિ । સ્થાદિષુ અદર્શનાત્ । એવં કર્મણઃ
 અપિ ફલપ્રાપ્તિઃ ન સમ્ભવતિ । “સ્વર્ગકામો યજેત” ઇત્યાદિ
 શાસ્ત્રાત્ કર્મણઃ ફલસિદ્ધિઃ ન ઈશ્વરાત્ । તદ્ અસ્તિત્વે પ્રમાણ-અભાવાત્
 અનુપયોગાત્ ચ ઇતિ ચેત્ । ન । લોકદૃષ્ટિ-ન્યાયવિરોધાત્ । લોકે હિ
 સેવાદિભિઃ ભક્તિશ્રદ્ધાપુરઃસરં આરાધિતેન પ્રસાન્નેન સેવ્યેન પ્રભુણા
 તત્ તત્ સેવાનુરૂપં આરાધ્યકાર્યફલં પ્રદીયતે ઇતિ દૃષ્ટમ્ । તદિદં
 કર્મ અપૂર્વં વા ચેતન-અનધિષ્ઠિતં અચેતનં ફલં દદાતિ એત્યેતત્
 દૃષ્ટવિરુદ્ધં વર્તતે । યથા આશુતરવિનાશિનઃ કર્મણ ફલજનકત્વં
 દૃષ્ટ-ન્યાયવિરુદ્ધં ઇત્યેવ અપૂર્વં કલ્પ્યતે તથા દેવતાપ્રસાદં
 અન્તરા કર્મણઃ ફલજનકત્વં ન સમ્ભવતિ ઇતિ દૃષ્ટ-ન્યાયાનુગુણ્યેન
 દેવતાપ્રસાદાત્ ફલસિદ્ધેઃ ઉપપત્તેઃ કૃતં અપૂર્વં કલ્પનેન । ન ખલુ
 શુભાશુભકર્માનુસારેણ તત્કર્તૃણાં ફલદાત્રીદેવતા દ્વેષપક્ષપાતિની
 ભવતિ । ન હિ ભવતિ ભૂપતિનીતિમાર્ગસ્થં અનુગૃહ્ણન્ અનીતિમાર્ગસ્થં
 નિગૃહ્ણન્ દુષ્ટો રક્તો વા । તસ્માત્ દૃષ્ટ-ન્યાયાવિરોધેન સેવ્ય
 ઇવ ઈશ્વરઃ ત્રિવિધકર્મફલં જીવાનાં પ્રસૂતે નાપૂર્વં કર્મ વા ઇત્યેવ
 બોધ્યમ્ । અસંસારિણઃ ફલદાતુઃ એકસ્ય ઈશ્વરસ્ય સિદ્ધૌ “વિરજ્જો
 વિમૃત્યુઃ” “સત્યકામ સહુલ્પઃ” “એષ સર્વેશ્વરઃ
 પુણ્યં કર્મ કારયતિ” ઇત્યાદિ વેદાન્તવાક્યાનિ પરશ્શતં સન્તિ ।
 સ્મૃતયશ્ચ પરસ્સહસ્રં વિદ્યન્તે । ન એતે અર્થવાદાઃ શક્યં
 વક્તુમ્ । અવાધિતાર્થબોધજનકત્વાત્ । વેદાન્તેષુ શ્રૂયમાણં ઈશ્વરસ્ય
 જગજ્જન્માદિકારણત્વં જીવકૃતધર્માધર્માપેક્ષમેવ ઇતિ ઇદં એવ
 ફલપ્રદત્વં દૃઢયતિ । કર્તુઃ પરમેશ્વરસ્ય આજ્ઞાયા અનુગ્રહહેતુકેન
 જ્ઞાનેન ફલં મોક્ષફલં પ્રાપ્યતે સિદ્ધ્યતિ ઇતિ અર્થાન્તં અપિ અત્ર
 વિવક્ષિતમ્ । એતેન ધર્માધર્મફલાનુભવરૂપબન્ધતોરપિ ઈશ્વરસ્ય
 મોક્ષપ્રદત્વં ન સ્યાત્ ઇતિ શક્યુ પરાસ્તા ।

ननु किमर्थं अयं सुषुप्तः प्रकृतप्रदानेन बन्धं, ज्ञानप्रदानेन
मोक्षं च प्राप्तिनां परमेश्वरो विदधाति ।

“प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम्” इति न्यायेन
बन्धसृष्टेः अनारम्भस्य अथ उचितत्वात् इति चेत् परमेश्वरस्य
जगत्सर्जनं बन्धमोक्षप्रदत्वं च अनाद्यविद्याशक्तिनिबन्धं भवति ।
अतः न पारमार्थिकं भवितुं अर्हति येन प्रयोजनमनुयोक्तुं युज्यते ।
आविद्यकस्य अस्य जगत्सृष्टिबन्धमोक्षकारित्वाद्विस्वभावस्य
प्रयोजनापेक्षया लोके अपि अदृष्टत्वात् । न भवतु
अनैन्द्रजालिकसृष्टेषु नानाविचित्रवस्तुषु प्रयोजनं चिन्तयन्ति
लौकिकाः । जगत्सर्जनकृतप्रदत्वादेः व्यावहारिकत्वं अभ्युपेति अथ अत्र
श्रीरमणभगवता तस्य ईश्वराधीनत्वं उपपद्यते । तस्य मायिकत्वं
अभ्युपगमेपि विविधविचित्रप्रपञ्चं विरचयतः निगूढ-अनुगूढमुष्णेन
कृतविशेषादिकं ददतो वा परमेश्वरस्य अविद्याशक्ति सम्बलितस्य
स्वभाव इति लीला इति वा स्वीकर्तव्या इति न कश्चित् दोषः । न हि स्वभावः
पर्यनुयोक्तुं शक्यते ।

ननु मातृत्वं कर्मणः कृतप्रदातृत्वम् । कर्मसापेक्षस्य जगदीश्वरस्य अथ
तत् भवतु । तथाऽपि दृष्टादृष्टाभ्युदयार्थानि श्रौतस्मार्तादिकर्माणि
न परितित्याजयिषितानि । निषिधानि च नानुतिष्ठासितव्यानि । सर्वेषु
कृतार्थित्वस्वभावत्वात् । अनुकूलवन्दनीयः हि कृतं भवति ।

इष्टस्वरूपत्वात् सुषुप्तस्य ।

तत्तद्-दृष्टादृष्टसुषुप्तकृतविशेषानुरागलेतौ इष्टसाधनज्ञाने
सति कथं कृतमूत्रार्थकृतभोगविरागः सम्भवितुं अर्हति । न च
दृष्टादृष्टसुप्ते दुःखसम्भिन्नत्व अवगमात् तत्रापि वैराग्यं जायेत इति
वाच्यम् । तर्हि दुःखसम्भिन्नत्वेऽपि सुषुप्तस्य दुःखपरिहारार्थं यतः
आस्थेयः । तथा च अवर्जनीयतया आगतं अपि दुःखं परिहृत्य सुषुप्तमात्रं
उपादेयम् । यथा धान्यार्थी पलालानि परिहृत्य सुषुप्तमात्रं उपादत्ते तद्वत्
तस्मात् दुःखानुषङ्गभयात् औदिकं आमुष्मिकं च सुषुप्तं धर्मकृतभूतं
न परित्यक्तुं उचितम् । किञ्च स्रक्चन्दनादिसम्पर्कजनितस्य सुषुप्तस्य
दुःखाकान्तत्वात्, क्षयिष्णुत्वात् च परित्याज्यत्वे अपि आमुष्मिकस्य
स्वर्गादिसुषुप्तस्य न परित्याज्यत्वम् । तस्य दुःखासम्भिन्नत्वात् अविनाशित्वाच्च ।

શ્રૂયતે હિ શ્રુતિસ્મૃતિષુ -

“અપામ સોમમમૃતા અભૂમ

અગ્નમ જ્યોતિરવિદામ દેવાન્”

“અક્ષયં હ વૈ ચાતુર્માસ્ય યાજિનસ્સુકૃતં ભવતિ” ।

યન્ન દુઃખેન સમ્ભિન્નં ન ચ ગ્રસ્તમનન્તરમ્ ।

અભિલષોપનીતં ચ સ્વર્ગં નિત્યસુખાસ્યદમ્ ॥

ઇતિ । ન ચ કૃતકત્વહેતુકં આમુષ્ણિકસુખસ્થાનિત્યત્વાનુમાનં સમ્ભવતિ ।

નરશિરઃ કપાલશુચિત્વાનુમાનવત્ તન્નિત્યત્વાવેદકાગમબાધિતવિષયત્વાત્

ઇત્યેવં પ્રાપ્તે આહ -

કૃતિમહોદઘૌ પતનકારણમ્ । ફલમશાશ્વતં ગતિનિરોધકમ્ ॥ ૨ ॥

કૃતિ ઇતિ । ફલં કર્મફલમ્ । અતઃ એવ અશાશ્વતમ્ । ફલ્ગુતયા લયં

અદર્શનં ગચ્છતિ ઇતિ ફલશબ્દનિષ્પત્તેઃ । યત્ર યત્ર ફલત્વં તત્ર

તત્ર અનિત્યત્વમ ઇતિ વ્યાપ્તેઃ । ન ચ મોક્ષે વ્યભિચારઃ । તત્ર ફલત્વસ્ય

અભાવાત્ । તસ્ય નિત્યસિદ્ધત્વ અભ્યુપગમાત્ । અજ્ઞાનનિવૃત્તિ-ઉપલક્ષિત

આત્મચૈતન્યસ્ય એવ મોક્ષપદાર્થત્વાત્ । “નિવૃત્તિઃ આત્મ-મોહસ્ય

જ્ઞાતત્વેન ઉપલક્ષિત” ઇતિ સિદ્ધાન્તાત્ । અજ્ઞાનનિવૃત્તૌ તુ ફલત્વં

અનિત્યત્વં ઉભયં અસ્તિ એવ ઇતિ ન તત્ર વ્યભિચારઃ । પક્ષસમત્વાત્ । યત્

કૃતકં તત્ અનિત્યમિતિ વ્યાપ્ત્યા કર્મસાધ્યસ્ય ફલસ્ય નિત્યત્વ અસમ્ભવાત્ ।

ન હિ મોક્ષઃ કર્મભિઃ સાધનૈઃ સાધ્યતે યેન તસ્ય આપ્યનિત્યત્વં

આપાદ્યેત । સ્વયમેવ આત્મનઃ બ્રહ્મરૂપત્વાત્ । તત્જ્ઞાનેન અજ્ઞાનાદિનિવૃત્તૌ

સ્વાત્મસ્વરૂપાવસ્થાનં હિ મોક્ષઃ । તથા ચ આત્મસ્વભાવસિદ્ધસ્ય સાધનૈઃ

સિસાધયિષિતત્વં સમ્ભવતિ । નનુ કર્મસાધિતસ્યાપિ સ્વર્ગાદિસુખસ્ય

નિત્યત્વં આગમાદિપ્રમાસિદ્ધમિત્યુક્તં ઇતિ ચેત્ । સત્યમ્ । યત્ કૃતકં તદ્

અનિત્યં ઇતિ ન્યાયસહિતેન “તદ્યથેહ કર્મચિતો લોકઃ ક્ષીયતે એવં એવ

અમુત્ર પુણ્યચિતો લોકઃ ક્ષીયતે” “અથ યદલ્પં તન્મર્ત્યમ્”

ઇત્યાદિ આગમેન “અપામસોમમ્” ઇત્યાદિ આગમસ્ય બાધિતત્વાત્ ।

“અન્તવન્તુ ફલં તેષાં તદ્ભવત્યલ્પમેઘસાં

“આબ્રહ્મભુવનાલ્લોકાઃ પુનરાવર્તિનોર્જુન” ।

“ક્ષીણો પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિશન્તિ” ।

“ઇમં લોકં હીનતરં વા વિશન્તિ”

ध्यायाद्या श्रुतिस्मृतयः सःस्रशः । ततश्च “अक्षय्याद्विवाङ्ग्यानां
आपेक्षिकं अमृतत्वमेव लक्षणामर्यादया अर्थः स्वीकार्यः । अतः अथेव

“आमृत सम्प्लवं स्थानं अमृतत्वं हि भाष्यते” इति पौराणिक
आमृतं श्रूयते । स्वर्गाध्यामुष्मिन्सुषुप्तेषु क्षयिष्णुताकृतदुःखं
अनिवार्यम् इति “यत्रदुःखेन सम्भिन्नम्” इति वचनं
अपि सातिशयत्वप्रतिपादकं इति अथेव उपेयम् । दृष्टदुःखं
अनेककारणसन्निपातजनितं वर्तते इति न शक्यते पुरुषप्रयत्नेन
परिहर्तुम् । न हि मधुविष-सम्पृक्तं यत् विभज्य मधुमात्रं गृहीतुं
शक्यते । पलालपरित्यागेन धान्यमात्रग्रहणं सम्भवति । अपि य
कृतिमडोदधौ, कर्ममडासमुद्रे, पतनकारणं निमज्जनकारकम् ।
सुखभोगार्थं कर्म कुर्वन्ति । कर्मार्थं पुनः भुञ्जते इत्येवं
कर्मपरम्पराऽनादिरनन्ता बन्धरूपिणी भवति इति भावः । उक्तं य
विद्यारण्यश्रीयरैः

“कुर्वते कर्म भोगार्थं कर्म कर्तुं य भुञ्जते ।
नधां कीटा धवावर्तादावर्तान्तरमाशु ते” ॥

ध्यायति । अग्निष्टोमादिकर्मभिः स्वर्गप्राप्तिप्रतिबन्धककल्मषरहिताः
यजमानाः स्वर्गलोकं काम्यकर्मफलं अनुभूय तद्भोगजनके पुण्ये क्षीणौ
तद्देहनाशात् तत्र मरणं अनुभूय पुनर्देहग्रहणार्थं मर्त्यलोकं
सम्पतन्ति । ते य पुनः गर्भवासादिश्रमान् अनुभूय दुस्तरे अगाधेऽप्लवे
जन्ममृत्युतरङ्गान्विते कर्मरूपसंसारमडासमुद्रे पुनरुद्धारणं अविदन्तः
निपतन्ति । अविद्याकाममूलकर्मजालस्य उपरमः नास्ति अविद्याविषयं, कर्म
अत्यल्पकृत्वत्वादिदोषविशिष्टं बन्धरूपं सकामानाम् ।

“कामान्यः कामयते मन्यमानः स कामभिर्जायते तत्र तत्र” ।

“इति नु कामयमानः” “तदेव सक्तः सःस्रकर्मणा इति
लिङ्गं मनो यत्र निषक्तमस्य । प्राथ्यान्तं कर्मणः तस्य यत् किञ्च
एव करोति अयम् । तस्मात्लोकान् पुनः अति अस्मै लोकाय कर्मणो” । ध्यायति
श्रुतेः । न तु निष्कामानाम् । अतः कृलकामनायाः संसारगतिरेव स्यात् ।
न परगतिः । तद् अतद् आह गतिनिरोधकं इति । गतिरत्र ज्ञानम् ।
तन्निरोधकं तत्प्रतिबन्धकम् । ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकं इत्यर्थः ।
कामपूर्वकप्रवृत्तेः ज्ञानप्रतिकूलत्वात् । कर्महेतूनां कामानां ज्ञानाभावे

નિવૃત્તિ અસમ્ભવાત્ ઉત્તરોત્તરં કામાભિવૃદ્ધિરેવ સ્થાત્ ન કર્મક્ષયઃ ।
 નાપિ જ્ઞાનં ન વા મોક્ષ ઇતિ ભાવઃ । યદ્વા ગતિઃ ઉત્તરમાર્ગપ્રાપ્તિઃ
 તન્નિરોધકં તત્પ્રતિબન્ધકમ્ । ઉપાસનારહિતાનાં સકામેન પુંસા કૃતાનાં
 શ્રૌતસ્માર્તાદિકર્મણાં દક્ષિણમાર્ગપ્રતિપત્યર્થત્વેન ઉત્તરમાર્ગ અપ્રાપ્ય
 હિરણ્યગર્ભલોકપ્રાપ્તિપ્રતિકૂલત્વાત્ । તસ્માત્ ઉપાસનાસહિતઃ કર્માનુષ્ઠાનેન
 ઉત્તરમાર્ગપ્રતિપત્તયે એવ પ્રયત્નઃ કર્તવ્યઃ ઇત્યપિ તાત્પર્યમ્ ।

“ન તત્ર દક્ષિણા યન્તિ નાઽવિદ્વાંસઃ તપસ્વિનઃ ।
 અષ્ટાશીતિસહસ્રાણાં ઋષીણાં ઉર્ધ્વરેતસામ્ ।
 ઉત્તરેણાર્યમણઃ પન્થાઃ તેઽમૃતત્વં હિ ભેજિરે ।
 યે પ્રજામીષિરેઽધીરાઃ તે શ્મશાનાનિ ભેજિરે ।
 યે પ્રજાં નેષિરે ધીરાસ્તેઽમૃતત્વં હિ ભેજિરે । ”

ઇત્યાદિસ્મૃતેઃ । ઇયં હિરણ્યગર્ભપદપ્રાપ્તિઃ અપિ સંસારગતિઃ એવ ।
 સ્થાવરાદિસંસારગત્યપેક્ષયાઽસૌ સાત્વિકી ઉત્તમા ચ ભવતિ ઇતિ મનુઃ
 પ્રપચ્ચયતિ-

“બ્રહ્મા વિશ્વસૃજો ધર્મો મહાનવ્યક્તમેવ ચ ।
 ઉત્તમાં સાત્વિકીમેતાં ગતિં આહુર્મનીષિણઃ” ।

અથવા ગતિઃ દક્ષિણમાર્ગઃ તન્નિરોધકં તત્પ્રાપકમ્ ।
 કેવલકામ્યકર્માનુષ્ઠાતૃણાં સોમાદિલોકપ્રાપ્તેઃ સર્વશાસ્ત્રસમ્મતત્વાત્ ।
 તસ્માત્ સ્થાવરાન્તાધોગતિપ્રાપકાત્ અશાસ્ત્રીયમાર્ગાત્ નિવૃત્ય સકામકર્મ
 વાઽનુષ્ઠાતવ્યં ઇતિ ભાવઃ ॥ ૨ ॥

નનુ સકામકર્માણિ પુનરાવૃત્તિકરાણિ ભવન્તિ ઇતિ શ્રૂયતે શ્રુતિષુ ।
 અતઃ ન અનુષ્ઠાતવ્યાનિ । પ્રક્ષાલનાત્ હિ ઇતિ ન્યાયેન કર્મણાં
 સર્વેષાં અનનુષ્ઠાનં એવ શ્રેયઃ ઇતિ પ્રતિભાતિ । અતિફલ્ગુકૂલત્વાત્
 આયાસબહુલત્વાચ્ચ તત્ત્વજ્ઞાનપ્રાપ્તિમાત્રાદેવ ચ નિશ્રેયસસિદ્ધેઃ ઇતિ
 પ્રાપ્ત આહ -

ઈશ્વરાર્પિતં નેચ્છયા કૃતમ્ । ચિત્તશોધકં મુક્તિ સાધકમ્ ॥ ૩ ॥

ઈશ્વરે ઇતિ । નેચ્છયા,અકામનયા,કર્મફલં અનપેક્ષ્ય ઇત્યર્થઃ ।
 નનુ દૃષ્ટાદૃષ્ટાનિ કર્મફલાનિ ન અપેક્ષ્યન્તે ચેત્ કિમર્થં
 કર્માણિ કર્તવ્યાનિ ઇત્યતઃ આહ - ઈશ્વરાર્પિતં ઇતિ । ઈશ્વરાય ભગવતે
 સર્વકર્મફલદાત્રેઽર્પિતં સમર્પિતમ્ । સ્વભાવતઃ શાસ્ત્રતશ્ચ પ્રાપ્તં

સર્વં અપિ કર્મ પરમેશ્વરપ્રીતિપ્રસાદલાભાર્થં કૃતં ઇતિ ભાવઃ । નનુ
 પરમેશ્વરપ્રીતિપ્રસાદાય વા કિમર્થં તાનિ કર્માણિ અનુષ્ઠેયાનિ ઇતિ આશ્ચર્ય
 આહ - ચિત્તશોધકં ઇતિ । ચિત્તસ્ય મનસશ્શુદ્ધિજનકં ઇત્યર્થઃ ।
 જ્ઞાનનિષ્ઠાયોગ્યતાપ્રાપ્ત્યર્થં કર્માણિ અનુષ્ઠેયાનિ એવ ઇતિ ભાવઃ । નનુ
 ચિત્તશોધનં અપિ કર્મફલં એવ ઇતિ વાચ્યમ્ । તથા ચ તત્ર તૃષ્ણા
 દુર્વારા । તસ્માત્ તેષાં અપિ બન્ધકત્વં એવ ઇતિ આશ્ચર્યાં આહ । મુક્તિસાધકં
 ઇતિ । મુક્તિં પ્રતિ સાધકં બહિરુગ્-ઉપાયઃ ઇત્યર્થઃ । ફલકામનયા
 કર્મ ક્રિયતે યદિ તત્ કર્મ ફલદં ભવેત્ । કર્મફલતૃષ્ણાં વિહાય
 પરમેશ્વરાર્પણબુદ્ધ્યા ક્રિયમાણસ્ય કર્મણશ્ચિત્તશોધનં ન ફલમ્ । એવં
 તસ્ય સ્વભાવઃ તસ્ય ફલત્વે સ્વીકૃતે અપિ ચિત્તશોધનરૂપફલતૃષ્ણાપિ
 ન કાર્યા એવ । ઇદં કર્મ એવ જ્ઞાનપ્રાપ્તિદ્વારા મોક્ષકારણં ઇતિ ભાવઃ ।
 ઇદમ એવ ચ ગીતાયાં અપિ ઉક્તમ્ ।

“સિદ્ધ્યસિદ્ધ્યોમ્સમો ભૂત્વા સમત્વં યોગ ઉચ્યતે ।

કર્મજં બુદ્ધિયુકાહિ ફલં ત્યક્ત્વા મનીષિણઃ ।

જન્મ બન્ધ વિનિર્મુક્તાઃ પદં ગચ્છન્ત્યનામયમ્” ।

ઇત્યાદિના । તથા ચ સકામકર્માનુષ્ઠાનમેવાત્યલ્પ ફલં બન્ધરૂપં ભવતિ ।
 ન તુ નિષ્કામકર્માનુષ્ઠાનમ્ । તસ્ય તન્નિવર્તક-પુરુષસંસ્કારાર્થં
 ભવતિ । તસ્ય મહાફલમ્ । આદર્શનિર્માર્જનવદ્ આત્મજ્ઞાનપ્રતિબન્ધ
 નિર્માર્જનાય ઉપયુજ્યતે ।

“જ્ઞાનમુત્પદ્યતે પુંસાં ક્ષયાત્ પાપસ્ય કર્મણઃ ।

યથાડડદર્શતલે પ્રખ્યે પશ્યત્યાત્માનમગ્જસા ॥

“આત્મયાજ્ઞ તુ કરોતિ । ઇદં મે અનેન અડ્ગં સંસ્ક્રિયતે ઇતિ”

“મહાયજ્ઞૈશ્ચ યજ્ઞૈશ્ચ બ્રાહ્મીયં ક્રિયતે તનુઃ” ।

“ચજ્ઞો દાનં તપશ્ચેતિ પાવનાનિ મનીષિણામ્” ઇત્યાદિશ્રુતિસ્મૃતિભ્યઃ ।

કર્મપરિત્યાગશ્ચ શ્રુતિસ્મૃતિપ્રમાણપ્રસિદ્ધઃ । તસ્ય નિરર્થકત્વાત્ ।

અતઃ એવ શ્રુતયઃ ।

“કર્મણા બધ્યતે જન્તુઃ વિદ્યયા ચ વિમુચ્યતે ।

તસ્માત્ કર્મ ન કુર્વન્તિ યતયઃ પારદર્શિનઃ ॥

“ન કર્મણા ન પ્રજયા ધનેન ત્યાગેનૈકે અમૃતત્વમાનશુઃ”

ક્રિયાપથશ્ચૈવ પુરસ્તાત્ સંન્યાસાશ્ચોત્તરેણ ।

“નાન્યઃ પન્થા વિદ્યેતે અયનાય”

ઇત્યાદ્યાઃ । ઉપાયભૂતાનિ એવ કર્માણિ નિષ્કામકૃતાનિ જ્ઞાનસ્ય ।

અમૃતત્વપ્રાપ્તિશ્ચ જ્ઞાનાદેવ । “વિદ્યયા વિન્દતેઽમૃત”

ઇતિ શ્રુતેઃ । તસ્માત્ ઉત્પન્નાત્મજ્ઞાનસ્ય પુંસ એવ કર્મપરિત્યાગઃ યુજ્યતે ।

ન તુ અનુત્પન્નાત્મજ્ઞાનસ્ય । ન હિ નૌકયા સાગરતીરે ગતઃ પુમાન્

નૌકાં (ન)વિમુચ્યતિ ઇતિ એતત્ ચિત્રં(આશ્ચર્યમ્) ભવેત્ । એવં ચ

વર્ણાશ્રમકર્મણાં સર્વેષાં અનાત્મજ્ઞાવિષયકત્વં વ્યાખ્યાતમ્ । એતેન

કૃલાભિસન્ધિં અન્તરા મોક્ષાર્થિભિઃ ચિત્તશોધકાનિ કર્માણિ અવશ્યં

અનુષ્ઠેયાનિ ઇતિ ભાવઃ ॥ ૩ ॥

સ્યાત્ એતત્ । પરમેશ્વરાર્પણબુદ્ધ્યાનુષ્ઠીયમાનસ્ય કર્મયોગસ્ય

ચિત્તશોધકત્વં બન્ધનાશકત્વં ચાયુક્તમ્ । કર્મણાં વૈદિકાનાં આનન્ત્યેન

તેષાં સર્વેષાં પુરુષાયુષેણાપિ અનુષ્ઠાતું અશક્યત્વાત્ ઇતિ આશઙ્ક્ય આહ -

કાયવાઙ્મનઃકાર્યમુત્તમમ્ । પૂજનં જપશ્ચિન્તનં ક્રમાત્ ॥ ૪ ॥

કાયેન, વાયા મનસા ચ ક્રિયામાણં ધર્મ્યં કાર્યં ઉત્તમમ્ । શ્રેષ્ઠમ્ ।

ન પરિત્યાજ્યમ્ । તસ્ય ક્રમાત્ પૂજનં જપઃ ચિન્તનં ભવતિ ઇતિ । ન

અશોષકર્માનુષ્ઠાનાસમ્ભવ-આશઙ્કા સમ્ભવતિ । કાયિકવાચિકમાનસિકાનિ

પૂજાજપધ્યાનાનિ જ્ઞાનોત્પત્તિપ્રતિબન્ધકપાપાપકર્ષણેન જ્ઞાનોત્પત્તિયોગ્યતા

આધાનેન ચ શોધકાનિ ભવન્તિ । અતઃ એતત્ ત્રયં મુમુક્ષુભિઃ અવશ્યં

અનુષ્ઠેયં ઇતિ ભાવઃ । અત્ર કાર્યપદેન અકાર્યવ્યવશ્છેદો બોધ્યઃ ।

[કાયશ્ચ વાઙ્ ચ કાયવાચ્યૌ ઇતિ પ્રથમં વિગ્રહં કૃત્વા તતઃ સમસ્તસ્ય

કાયવાઙ્પદસ્ય મનઃ પદેન દ્વન્દ્વસમાસઃ । ન તુ કેવલ વાઙ્પદસ્ય મનઃ

પદેન દ્વન્દ્વઃ તેન ચ અચતુરેત્યાદિ સૂત્રનિપાતિતં અકારાન્તત્ત્વં નાસ્તિ ઇતિ

બોધ્યમ્ । શરીરવાઙ્મનોભિઃ ચત્કર્મ પ્રારભતે નરઃ ઇતિ શ્રીભગવદ્ગીતાયાં

પ્રયોગદર્શનાત્ ।]

અત્ર ઇદં નોધ્યમ્ । ધર્મો વા અધર્મો વા કર્મસામાન્યં કાયં વાયં મનશ્ચ

ઇતિ ત્રીણિ આયતનાનિ આશ્રિત્ય એવ ઉપપદ્યમાનં દૃશ્યતે । તત્ર કાયિકસ્ય

એવ કર્મણઃ વાચિકસ્ય માનસિકસ્યાપિ ધર્મત્વમ્-અધર્મત્વં ચ યથાશાસ્ત્રં

સમ્ભવત ન કેનચિત્ પરિહર્તું શક્યતે । ધર્માધર્મયોઃ ઉભયોઃ અપિ

કાયિક અપેક્ષ્યા માનસસ્ય ચ જ્યાયઃ ત્વં ઉપદિશન્તિ ધર્મતત્ત્વવિદો

महर्षयः । किन्तु धर्माधर्मयोः उभयोः अधर्म अधोगतिप्रापकं
परित्यज्य शास्त्रयोदितो धर्म एव मुमुक्षुभिः कर्तव्यः । अत्र य
कृमात् उत्तमं एति कायिकपूजन अपेक्षया वायिको जपः उत्कृष्टः ततः
य मानसचिन्तनं उत्कृष्टं एति भगवता कथितम् । ऐतत् त्रयं
प्रतिदिनं ज्ञान-ईप्सुभिः कर्तव्यम् । नित्यकर्मत्वात् । यस्य अनुष्ठाने
चित्तशुद्धि अतिरिक्तं पुत्रपश्चादिकृवादि कं नास्ति, यस्याननुष्ठाने
पातित्यं ,ज्ञान-अधिकारित्वं य भवति एति श्रूयते तदेव नित्यं
कर्म भवति । ततश्च पूजनं एति ऐतत् स्नानसन्ध्ययोः उपलक्षकम् ।
अङ्गतस्नानसन्ध्यस्य पुरुषस्य अन्यत्र पूजनादौ अवाससः पुरुषस्य
अलङ्कारः एव निरर्थकत्वेन अधिकार-असम्भवात् । सनियमस्नानं हि
आख्याभ्यन्तरशोधकत्वेन प्रत्यक्षफलम् । एवं सन्ध्या-कर्म अपि ।

“सन्ध्याधीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हस्सर्व कर्मसु ।
ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वात् दीर्घमायुर्वाप्नुवन् ।
विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम्” इत्यादि स्मृतेः ।

जपश्च गायत्र्यादिवैदिकमहामन्त्रादीनां कर्तव्यः । वेदानुवचनं य
ब्रह्मयज्ञभूतो जप एव । “जप्येनैव तु संसिद्ध्येत् ब्राह्मणो नात्र
संशयः । कुर्याद् अन्यत् न वा कुर्यात् मैत्रो ब्राह्मणः उच्यते । जपस्तु
सर्वधर्मैः परमो धर्म उच्यते । अहिसया हि भूतानां जपयज्ञः
प्रवर्तते । यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि”

इत्यादिस्मृतिः । चिन्तनं उपासनं तच्च शास्त्रीयं किञ्चिद्भक्तु उपादाय
तद्विलक्षणप्रत्यय-अनन्तरित समानचित्तवृत्तिसन्तानकरणमेव ।
उपासनं य सत्त्वशुद्धिकरत्वेन वस्तुतत्त्व-अवभासकत्वेन य आत्मज्ञान
उपकारकम् । एवं स्नानसन्ध्यादीनि नित्यकर्माणि अनुष्ठेयानि एति भावः ॥ ४ ॥

तत्र पूजनजपध्यानानां उत्तरोत्तरं उत्कृष्टानां स्वरूपं उपदेष्टुकामः
कमप्राप्तं पूजनस्वरूपं प्रथमं उपदिशति ।

जगत-एशधी-युक्तसेवनम् । अष्टमूर्तिर्भूदेवपूजनम् ॥ ५ ॥

जगतः सर्वप्रपञ्चस्य एशभावनासहितं सेवनं परिचरणं यत् तदेव
अष्टमूर्तिर्भूतः पृथिवी-अप्-तेजो-वायु-आकाश- सूर्य-चन्द्र-यजमानाप्य
अष्टतनोः देवस्य परमेश्वरस्य पूजनम् । भवति एति शेषः ।
एवं य प्रपञ्चः सर्वोऽपि परमेश्वरस्वरूपः एव । अहमपि शिवः

એવ ઇતિ સતતવિભાવનં એવ પરમેશ્વરપૂજનં ભવતિ । “સર્વ
ખલ્વિદં બ્રહ્મ । ” “આત્મૈવેદં સર્વમ્” ઇત્યાદિ શ્રુતેઃ ।
ઇદં ઉપાસકાનાં, અત્ર પક્ષે ઇશધીપદં ઇશ્વરભાવનાપરં અવગન્તવ્યમ્ ।
અથ જ્ઞાનિનામ્ । સ્વાત્મનઃ પરમેશ્વરત્વજ્ઞાનાત્ બાધિતે અસ્મિન્ જગતિ
ચ પરમેશ્વરત્વ અકારકં યત્ જ્ઞાનં આવિર્ભવતિ તત્ જ્ઞાનેન યુક્તં
સમબ્રહ્માત્મતાસમ્યગ્દર્શનં યત્ તદેવ અષ્ટમૂર્તિઃ દેવસ્ય પૂજન
ભવતિ । ન અન્યદ્ આવાહનાદિ વિસર્જનાન્તં ષોડશોપચારવિધાનપૂર્વકં
પૂજનં સમ્ભવતિ । જ્ઞાનિનાં સ્વાત્મજ્ઞાનં એવ દેવપૂજનં ઇતિ
ભાવઃ । સર્વદેવાત્મકત્વાત્ । અષ્ટમૂર્તિઃ પુર્યષ્ટકમ્ । તત્ બિભર્તિ
ઇતિ અષ્ટમૂર્તિભૃત્ જીવઃ સ એવ દેવઃ સ્વયમ્પ્રકાશાત્મા પરમેશ્વરઃ
તસ્ય પૂજનં જ્ઞાનં સાક્ષાહાર ઇતિ યાવત્ । અથ કર્મિણાં અભિધીયતે ।
જગતઃ ઇશધીયુક્તં ઇશ્વરભાવનાન્વિતં સેવનં પરિચરણં યસ્મિન્
તત્ । તાદૃશં અષ્ટમૂર્તિભૃતઃ દેવસ્ય મહેશ્વરસ્ય પૂજનં
ધ્યાનાવાહનાદિષોડશોપચારવિધાનેન પૂજાકરણં પૂજનમ્ । ભવતિ ઇતિ
વાક્યશેષઃ ।

“આદિત્યમમ્બિકાં વિષ્ણુ ગણનાથં મહેશ્વરમ્ ।
પઞ્ચદેવાન્સમરેન્નિત્યં પૂજયેત્પાપનાશનમ્ ॥ ”

ઇત્યાદિસ્મૃતિ-ઉક્તં મહેશ્વરપઞ્ચાયતન મહાપૂજાવિધાનં સૂચયિતું જગતઃ
ઇશધીયુક્તત્વં ઉક્તમ્ । અયં ભાવઃ । શિવાર્યનાપદ્ધતૌ હિ આદિત્યસ્ય
સ્ફુટિકશિલાયાં મહેશ્વરસ્ય વાણે ચ આવાહનાદિકં કર્તવ્યં ઇત્યુક્તમ્ ।

આદિત્યાદિપઞ્ચદેવાનાં મધ્યે પ્રાધાન્યં એકસ્ય દેવસ્ય અન્યેષાં ચ યતુર્ણાં
અપ્રાધાન્યમ્ । શૈવાઃ શિવં, વૈષ્ણવાઃ વિષ્ણુમ્, શાક્તાઃ શક્તિરૂપિણી
અમ્બિકામ્, સૌરાઃ સૂર્યઃ, ગાણપતાઃ ગણપતિં ચ પ્રધાનં મન્યન્તે ।
પૂર્વજન્મવાસના અનુસારિણી વાસના એવ અત્ર નિયામિકા બોધ્યા । એષુ પઞ્ચસુ
ચ યસ્ય યસ્ય પ્રાધાન્યં તસ્ય તસ્ય મધ્યસ્થાનં

અન્યેષાં અડ્ગદેવાનાં આગ્રેય્યાદિસ્થાનં ચ શાસ્ત્રવિહિતમ્ ।
અડ્ગદેવતાયતુષ્ટયવિશિષ્ટં પ્રધાનદેવતારાધનં એવ પઞ્ચાયતનપૂજા ઇતિ
વ્યવહ્રિયતે । અડ્ગાડ્ગીભાવભાવનાપૂર્વકપૂજાવિધાને અસ્મિન્ અડ્ગદેવતારાધનસ્ય
અડ્ગિ દેવતાપ્રસાદાત્ અતિશયસિદ્ધ્યર્થં ઉપયોગઃ । રાજપ્રસાદસિદ્ધ્યર્થં
તત્ અમાત્ય-તત્પ્રણયિત-પરિચારક આરાધન-વિનિયોગઃ ઇવ અત્ર અપિ બોધ્યમ્ ।

ન હિ રાજપૂજન તત્ અમાત્યાદિકં અપ્રસાદ કૃલાય પર્યામં ભવિતું અર્હતિ ।
 એવં એવ ઇન્દ્રાદિદેવપૂજાત્મકો યજ્ઞાદિઃ અપિ તત્ દેવતા અપ્રસાદયન્ ન કૃલાય
 કલ્પતે । તસ્ય યથા પ્રધાનયાગજન્ય પરમાર્પૂર્વે જનયિતવ્યે પ્રયાજાદિ
 અડ્ગજન્યપણ્ડાપૂર્વાણાં ઉપયોગઃ ભવતિ એવં ઇહ અપિ । અમાત્યાદિપ્રસાદં
 અન્તરા રાજપ્રસાદઃ યથા દુર્ઘટઃ તથા અડ્ગદેવતાપ્રસાદં વિના ન
 પ્રધાનદેવતાપ્રસાદશ્ચ ભવતિ । સર્વેશ્વરઃ સર્વકારણભૂતઃ એકઃ
 એવેશ્વરઃ । “એકોદેવ” ઇતિ શ્રુતેઃ । સ એવ પૂજ્યઃ । આદિત્યાદયઃ
 અડ્ગદેવતાઃ । “અડ્ગાનિ અન્યાદેવતા” ઇતિ શ્રુતેઃ । અમાત્યાદિદ્વેષે
 યથા રાજપ્રસાદો ન ભવતિ તથા અડ્ગદેવતાદ્વેષે પ્રધાનદેવતાપ્રસાદોડપિ ન
 સ્યાત્ । સાડ્ગસ્ય પરમેશ્વરસ્ય આરાધનાત્ મોક્ષપર્યન્તં ફલમ્ ,વિરોધાત્
 ચ નરકપર્યન્તં અહિતં સ્યાત્ । ઇદમેવ પચ્ચાયતનદેવતાપૂજારહસ્યમ્ ।
 એતદર્થમેવ જગતઃ ઇશસ્વરુપત્વવિભાવનં અભિહિતમ્,પચ્ચદેવાયતનાનાં
 પચ્ચાનાં અપિ પચ્ચભૂતાત્મકત્વાત્ । અતઃ એવ અષ્ટમૂર્તિભૂત્વં દેવસ્ય
 વિશેષણં દત્તમ્ । અષ્ટમૂર્તિભૂત્ શિવઃ ઇતિ પ્રસિદ્ધઃ । તસ્ય પૂજનં
 ઇતિ અનેન શિવસ્ય પ્રધાનદેવતાત્-અવગમાત્ શિવપચ્ચાયતનદેવતાપૂજનં
 એવ અત્ર વિવક્ષિતં ઇતિ વિશેષણાનાં સ્વારસ્યાત્ અવગમ્યતે ।

“યદ્ધારે મત્તમાતડ્ગા વાયુવેગાસ્તુરડ્ગપ્રાઃ ।
 પૂર્ણેન્દુવદના નાર્યશિવપૂજાવિધેઃ ફલમ્ ॥ ”

ઇતિ વચનબલાત્ અષ્ટમૂર્તેઃ ભગવતો
 મહેશ્વરસ્યારાધનાદેવાષ્ટૈશ્વર્યસિદ્ધિઃ । એતં કર્મિણાં ઉપાસકાનાં ચ
 જ્ઞાનિનાં ત્રયાણાં ઇશ્વર-પૂજનં અભિહિતં અધિકારાનુગુણ્યેન ઇતિ બોધ્યમ્ ।
 ન ચૈવ અર્થત્રયપરત્વે અસ્ય શ્લોકસ્ય વર્ણમાને કાયિકત્વં અસડ્ગતં
 ઇતિ વાચ્યમ્ । સેવનપદાર્થસ્ય કાયિકત્વેન અર્થત્રયસાધારણત્વાત્ । ન ચ
 અત્ર અષ્ટ મૂર્તયઃ યસ્ય ઇતિ બહુગ્રીહ્યાશ્રયણેન એવ વિવક્ષિતાર્થલાભે,
 કર્મધારયસમાસાશ્રયણેન અષ્ટમૂર્તિપદં વિગૃહ્ય, તતઃ તત્ બિભર્તિ ઇતિ
 વા તસ્ય ભૂત્ ઇતિ વા સમાસાશ્રયણેન વ્યાખ્યાને કલેશાધિક્યાત્ ભૂત્યદં
 અનર્થકં ઇતિ વાચ્યમ્ । અમૂર્તેરીશ્વરસ્ય અષ્ટમૂર્તિત્વં અવાસ્તવં ઇતિ
 તત્ક્રપકાશકત્વેન તત્પદસાર્થક્યાત્ । અમૂર્તેઃ અસંસર્ગિણઃ પરમેશ્વરસ્ય
 મૂર્તિભૂત્વં તાત્ત્વિકં ન ભવતિ “અસડ્ગો ન હિ સજ્જતે” ઇતિ શ્રુતેઃ ।
 અપિતુ અભિમાનિકં એવ ઇતિ । અતઃ એવ મહાકવિઃ અપિ આહ “અષ્ટાભિઃ
 યસ્ય કૃત્સ્નં જગદપિ તનુભિઃ ભિભ્રતો ન અભિમાનઃ” ઇતિ । તસ્માત્

સાધુ ઉક્તં અષ્ટમૂર્તિભૃત્ દેવપૂજનં ઇતિ ॥ ૫ ॥

અથ વાચિકં ત્રિપ્રકારં જપં ઉપદિશતિ -

ઉત્તમસ્તવાદુચ્ચમન્દતઃ । ચિત્તજં જપ ધ્યાનમુત્તમમ્ ॥ ૬ ॥

ઉત્તમ ઇતિ । ઉચ્યં ઉચ્ચૈસ્સ્વરેણ મન્દં મન્દસ્વરેણ ચ । પ્રકારાર્થા તસિઃ । ઉત્તમસ્ય ઉત્કૃષ્ટતમસ્ય ઊર્દ્ધ્વતમસ્ય ઉત્ગતતમસ્કસ્ય વા સર્વાભિષ્ટદેવસ્ય પરમેશ્વરસ્ય સ્તવાત્ , વૈદિકાત્ આર્ષાત્ અન્યસ્માત્ ચિત્તજં મનસિ જાયમાનમ્ । મનસા આવર્ત્યમાનં ઇત્યર્થઃ । જપધ્યાનં મનનાત્મકો જપઃ ઉત્તમઃ શ્રેષ્ઠઃ ભવતિ । જપો દ્વિવિધઃ”

ઉચ્ચૈરુપાંશુશ્ચેતિ । માનસિકોડપિ મનનધ્યાન ભેદાત્ દ્વિવિધઃ । અન્યશ્રુતિગોચરત્વં ઉચ્ચૈષ્ટમ્ । સ્વશ્રુતિમાત્રગોચરત્વં ઉપાંશુત્વમ્ । શ્રુતિ-સ્મૃતિ-ઇતિહાસ-કલ્પ-સૂત્ર-પુરાણ-સહસ્રનામાદિપારાયણં અપિ વાચિકજપ અન્તર્ગતં ભવતિ । સ્વશ્રુતેઃ અગોચરપર અવાગૂપઃ , વિચ્છિદ્ય ડિયમાણ માનસઃ ભવતિ । ઉચ્ચસ્વરેણ જપ-અપેક્ષયા ઉપાંશુજપસ્સહસ્રગુણઃ । ઉપાંશુજપ-અપેક્ષયા માનસસ્સહસ્રગુણઃ, ઉચ્ચજપઃ અધમઃ । મન્દજપો મધ્યમઃ । માનસં મનનં ઉત્તમં કદાચિત્ ડિયમાણં અપિ । નિરન્તર-ચિન્તનાત્મકં ધ્યાનં ચ અનન્તરં વક્ષ્યતિ । અતઃ અત્ર ધ્યાનપદં મનનાર્થકં બોધ્યમ્ । ન ચૈવં માનસત્વાત્ મનનસ્ય વાચિકત્વ અસામ્પ્રતં ઇતિ શઙ્ક્યમ્ । મનનસ્ય મધ્યમારૂપત્વસંપ્રતિપત્તેઃ । નનુ માનસયોઃ મનન ધ્યાનયોઃ કો ભેદઃ ઇતિ ચેત્ । મનનં મન્ત્રાણાં આવૃત્તિરૂપમ્ । ધ્યાનં મન્ત્રવિષયપ્રત્યયાવૃત્તિરૂપં ઇતિ ગૃહાણ । વર્ણપદવાક્યવિષયાણાં માનસવૃત્તીનાં એવ મન્ત્રત્વમ્ । સ્પષ્ટં ચ ઇદં આકરે । અતઃ એવ આહુઃ ભગવત્પાદાઃ “મનોવૃત્તિરૂપત્વે મન્ત્રાણાં મનોવૃત્તિઃ એવ આવર્ત્યતે ઇતિ માનસો જપઃ ઉપપદ્યતે । અન્યથા અવિષયત્વાત્ મન્ત્રાઃ ન આવર્તયિતુ શક્યન્તે ઘટાદિવત્ ઇતિ માનસઃ જપો ન ઉપપદ્યતે” ઇતિ ॥ ૬ ॥

અથ ઇદાનીં તૃતીયં ચિન્તનં ધ્યાન-અપર-પર્યાયયં આહ

આજયધારયા સ્રોતસા સમમ્ । સરલચિન્તનં વિરલતઃ પરમ્ ॥ ૭ ॥

આજયધારયેતિ । આજયધારયા ધૃતધારયા, સ્રોતસા, પ્રવાહેણ સમં સદૃશં સરલચિન્તનં નિરન્તરસંસરણં વિરલતઃ વિચ્છિદ્ય વિચ્છિદ્ય કૃતાત્ ચિન્તનાત્ પૂર્વોક્તમનનાત્ પરં શ્રેષ્ઠમ્ । ચિન્તન-સ્મરણ

ध्यान-निदिध्यासनोपासनादि पदाभिधेयं षट् अथ । चिन्तनपदं
अथ अन्तर्ज्ञातावृत्तिगुणं मानसव्यापारं अर्थं अभिधत्ते । तेन य
सत्कारदीर्घकालनैरन्तर्येण ध्येयविषयप्रत्ययावृत्तिः अवगम्यते ।
सगुणस्य निर्गुणस्य वा तत् चिन्तनं तत् तत् साक्षात्काराय कल्पत इति
“यस्य स्याद् अक्ष्णा न विचिकित्सा अस्ति”

“देवो भूत्वा देवान् अध्येति” इति शास्त्रात् दृष्टकृतत्वं
अवघातवत् अधिगम्यते । अतः यावत् कृलोदयं आवर्तनं उपासनस्य
अभ्युगमनीयम् । निर्विशेषब्रह्म-आत्मसाक्षात्कारकृतेषु, “मानसन्तु
दि मार्गो कृते” इत्यादिना उपरि-उपदिश्यमानेषु विद्यारेषु
य सततचिन्तनं आवश्यकं अथ । स्वात्मस्वरूप-अवस्थानलक्षणयाः
मुक्तेः प्रत्यक्षकृतत्वेन श्रुति-स्मृति-अनुभवसिद्धत्वात् । अथमेव
सविशेषब्रह्मसाक्षात्कारकृतेषु य दृष्टकृतत्वात् आवर्तनं आवश्यकम् ।
तत् य सततं विधेयं इति अथ अत्र विवक्षितं बोध्यम् । अतत् सर्वं
अभिप्रेत्य अथ चिन्तनीयं विधाय चिन्तनक्रममात्रं उपदिष्टम् । तत्र
सुभावबोधार्थं आज्यधारानदीप्रवाहं दृष्टान्तद्वयं उपात्तम् । आज्यं हि
देवपितृमनुष्यपूज्यं परमपवित्रं य इति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धम् ।
चिन्तनस्य उत्कृष्टवस्तुविषयकत्वेन पावित्र्यं सूययितुं तैलादीन् विधाय
आज्यधारा औपम्यं कथितम् । आज्यधारायाः पुरुषप्रयत्न-निष्पाद्यत्वेन
सातत्य असम्भवात् वैरव्यशङ्कायां स्रोतोनिर्दशानन्तरं निर्दिष्टम् ।
स्रोतसः धारावाहिकत्वं स्वभावसिद्धम् । न पुरुषप्रयत्ननिष्पाद्यं
इति अतत् सर्वविहितम् । अथ ध्यानस्य नैरन्तर्यं नैसर्गिकं भवितव्यं
इत्याशयः । ऋजुकुटिल नानापथजुषां अपि स्रोतसां यथा प्रवाहविच्छेदो
न भवति अथ नानाकुटुम्बकार्यव्याकुलीभूतं अपि ध्यानं अविच्छिन्नं
भवितव्यं इति अपि । विरलचिन्तनस्य सरलचिन्तन अपेक्षया अवरत्वे
अपि न त्याज्यत्वम् । सरल चिन्तनद्वारत्वात् ॥ ७ ॥

अथ सामान्यतः ध्यानस्वरूपं अभिधाय तद्विशेषान् वक्तुं उपक्रमते ।

भेदभावनात्सोढमित्यसौ । भावनाऽभिधा पावनी मता ॥ ८ ॥

भेदेति । भेदभावनात् । भेदेन भावनात् ध्यानात् अन्यो अहं
अन्यो असौ इति । तस्मात् भेदभावनात् सोढं इति ब्रह्मैवाहमस्मीति
असौ अभिधा भेदशून्या भावना ध्यानं पावनी परिशुद्धिकरी मता

સર્વશાસ્ત્ર-અનુભવ-સમ્મતા । ત્વં વા અહં અસ્મિ ભગવો દેવતા અહં વૈ
 તત્ત્વમસિ ભગવો દેવતે” “તદ્દોહં સોહસૌ સોહહં”
 “અહં બ્રહ્માસ્મી”ત્યેવમાદિશ્રુતિભિઃ અભેદધ્યાનસ્ય એવ ઉક્તેઃ ।
 “અથ યઃ અન્યાં દેવતાં ઉપાસ્તે અન્યઃ અસૌ અન્યઃ અહં અસ્મિ ઇતિ
 ન સ વેદ યથા પશુઃ” “મૃત્યોસ્સમૃત્યુમાપ્નોતિ યઃ ઇહ
 નાનેવ પશ્યતિ” “ઉદરમન્તરં કુરુતે । અથ તસ્ય ભયં
 ભવતિ” ઇત્યાદિ શ્રુતિભિઃ ભેદઃ ભાવનાયા અપવાદાત્ ય । ઉપાસનેષુ
 અહડગ્રહ ઉપાસનં એવ શ્રેષ્ઠમ્ । બ્રહ્માત્મનોઃ અભેદસ્ય તાત્ત્વિકત્વાત્ ।
 ઉપાધિકૃતવિરુદ્ધધર્માધ્યાસેન બિમ્બપ્રતિબિમ્બવત્ જીવબ્રહ્મભેદસ્ય
 અતાત્ત્વિકત્વાત્ । આત્માભિન્ન પરમાત્મધ્યાનસ્ય એવ અભયામૃતત્વ
 હેતુત્વમ્ । મૃતિભયહેતોઃ અન્યસ્ય અભાવાત્ । ન હિ સ્વેન એવ સ્વસ્ય
 મૃતિભયાદિકં સમ્ભવિતું અર્હતિ । મૃતિભયહેતોઃ અપિ ભેદભાવનસ્ય
 ન અત્યન્તં પરિત્યાજ્યત્વં ભવિતું અર્હતિ । અભેદભાવનહેતુત્વાત્ । અન્યથા
 શાસ્ત્રવિહિતાનાં પ્રતીકસમ્પદાદિભેદોપાસનાનાં આનર્થક્યપ્રસંગાત્ । ન હિ
 પ્રતીકાદિષુ અપિ અહડગ્રહઃ સમ્ભવતિ । સ્વભિન્નત્વાત્ । તથા વિધાનાભાવાત્
 ય । ન ચ પ્રતીકાનાં બ્રહ્મરૂપત્વાત્ અહડગ્રહોયુક્ત ઇતિ શડક્યમ્ । પ્રતીકં
 હિ બ્રહ્મવિકારં ભવતિ । તત્ર વિકારરૂપં બ્રહ્મદૃષ્ટયા યદિ તિરસ્કિયતે
 તદા પ્રતીકતા અપગચ્છતિ । તથા ચ તેષાં પ્રતીકત્વવિલયેન બ્રહ્મત્વ
 આપતૌ સત્યાં આલમ્બન અભાવાત્ અહડગ્રહો ન સઘટેત । વસ્તુવૃત્તં
 વિકારરૂપં અનુપમૃદૈવ પ્રતીકોપાસ્તિવિધાનાત્ । તસ્માત્ પ્રતીકોપાસનાનિ
 ભેદોપાસનાનિ ભવન્તિ । તાનિ ચ નાનાવિધાનિ ભવન્તિ । અભ્યુદયાર્થાનિ
 કાનિચિત્ ક્રમ્બુક્ત્યર્થાનિ દહરાદિ ઉપાસનાનિ કર્મ સમૃદ્ધિ અર્થાનિ ઉદ્ગીથાદિ
 ઉપાસનાનિ । એતેષુ અહડગ્રહોપાસનં સવિશેષનિર્વિશેષોભયવિષયકં
 ઇતિ પ્રાક્ ઉક્તમ્ । ઉપાસનાનાં ચ ચિતૈકાગ્ર્યદ્વારા જ્ઞાનં એવ મુખ્યં કૃલં
 ઇતિ મન્તવ્ય ।

તદુક્તં

“નિર્વિશેષં પરમબ્રહ્મ સાક્ષાત્કર્તુમનીશ્વરાઃ ।

યે મન્દાસ્તેડનુકમ્યન્તે સવિશેષનિરૂપણૈઃ ઇતિ ॥ ૮ ॥

અથ અભેદોપાસને વિશેષં આહ -

ભાવશૂન્યસદ્ભાવસુસ્થિતિઃ । ભાવનાબલાત્ ભક્તિરુત્તમા ॥ ૯ ॥

भावेति । भावनाभवात् अभेदानुसन्धानसंस्कारप्राभव्यात् ध्यातुः या
भावशून्या सङ्कल्पविकल्परहिताः सद्भावे सद्रूपे परमात्मनि सुस्थितिः तत्
आत्मतास्थितिः उत्तमा भक्तिः भवति । न अन्या एति भावः । ध्याता यादृशः
ध्यानवान् भवति सः तादृश ध्यानसंस्कारप्रकर्षात् तद् देवतात्मत्वं
शुवदशायां देहपाते अपि प्राप्नोति ।

“तं यथा यथा उपासते तदेव भवति” ।

“यथा ङतुः अस्मिन्लोके पुरुषो भवति तथा एतः प्रेत्य भवति”

एत्यादिश्रुतेः । भावनाप्रययश्च भक्तिश्रद्धापुस्तस्यं क्रियमाणया
भावनया एव जायेत एति सद्भावात्मता प्राप्तेः उत्तमभक्तिरूपता अभिहित्ता ।
अेषा एव परभक्तिरिति भावः ।

“ मा भव ग्राह्य भावात्मा ग्राहकात्मा य मा भव ।

भावनामभिलां त्यज्वा यच्छिष्टे तन्मयो भव ।

सशान्तसर्वसङ्कल्पा या शिलावदवस्थितिः ।

जाग्रन्निद्राविनिर्मुक्ता सा भक्तिः परमा मता” एत्यादि वचनात् । अथवा,
भावनाभवात् अभेदध्यानभवात् , भावशून्यः प्रपञ्चातीतः यः सद्रूपः
भावः तस्मिन् सुस्थितिः उत्तमा भक्तिः एति । एतेन शून्यवाहो निराकृतः ।
ध्यानस्य भक्तिरूपत्व अभिधानात् अभेदो व्याख्यातः ॥ ८ ॥

अथ एदानीं प्रकरणार्थं उपसंहरन् पूर्वोक्तध्यानाभ्यासापरिपाक-जनित
निजात्मसिद्धिलाभं महीकरोति

दृत्स्थले मनस्त्वस्थता किंवा । भक्तियोगबोधाश्च निश्चितम् ॥ १० ॥

दृत्स्थले एति । दृत्स्थले-दृढयस्थाने । अनेन

मूलाधारदि-स्थानव्यवच्छेदः कृतः । तेषां मन

आयतनत्व-अभावात् दृढयमात्रप्रतिष्ठितत्वात् मनसः । तस्मिन्

दृढये मनस्त्वस्थता मनसस्थितिः मनसः स्वस्मिन् आत्मनि स्थितता

निष्ठता वा किंवा निष्कामकर्मानुष्ठानरूपा य भवति । निश्चितं

प्रत्यक्षानुमानशब्दप्रमाणनिर्णीतं एति भावः । अत्र एदं अनुसन्धेयम् ।

मनो हि एदानीं न स्वस्थानभूते दृढये तिष्ठति । किन्तु बहिर्विषयेषु ।

विषयेभ्यः प्रत्यादृत्य मनसः स्वस्थाने स्थापनं कर्तव्यम् ।

अेतदर्थमेव सर्वाणि शास्त्राणि प्रवृत्तानि । पूर्वोक्तपूजनपध्यानानां

य अत्र एव उपयोगः । रजस्तमोहोषेण बहिर्विषय्यते मनः । तादृक

દોષ-અપનયનાર્થં કર્માણિ પ્રવૃત્તાનિ । બહિર્વિક્ષેપરહિતસ્ય
 એકાગ્રતાસમ્પાદનાર્થં ઉપાસનાયોગૌ પ્રવૃત્તૌ । કર્મભક્તિ યોગાદિભિઃ
 સ્વસ્થાનસ્થાપિતે મનસિ તત્રસ્થ આત્માવબોધશ્ચ અચત્નનિષ્પાદઃ
 એવ । મનસઃ હૃત્સ્થલસ્થિતિઃ એવ હિ આત્મવિજ્ઞાનં ઉચ્યતે ન અન્યત્ ।
 બહિર્વિષયાત્ ઉપરતાઃ સ્વહૃદયસ્થાનસંસ્થિતાઃ સમ્યગ્દર્શિનઃ બહવઃ ।
 શ્રુતિસ્મૃતિસંવાદાશ્ચ ભૂયાંસઃ । તસ્માત્ મનસો હૃદયસ્થાપનં એવ
 દુર્ઘટં અપિ સમ્પાદનીયમ્ । હૃદયસ્થસ્ય મનસો મનસ્ત્વં અપગચ્છતિ ।
 મનસ્વસ્થતાહિયા ઇતિ એકં વા પદમ્ । મનસઃ સ્વાત્મનિસ્થતેઃ ક્રિયા કરણં
 ભક્તિયોગબોધરૂપં ભવતિ ઇત્યર્થઃ બોધ્યઃ ॥ ૧૦ ॥

વિષયપ્રવાણૈકસ્વભાવસ્ય મનસો હૃદયસ્થાનસ્થાપના-ઉપાયં આહ-

વાયુરોધનાત્ લીયતે મનઃ । જાલપક્ષિવદ્રોધસાધનમ્ ॥ ૧૧ ॥

વાયુરોધનાત્ ઇતિ । વાયોઃ પ્રાણસ્ય રોધનાત્ નિગ્રહાત્ જાલપક્ષિવત્ જાલેન
 બદ્ધઃ શ્યેનાદિપક્ષિવત્ મનો લીયતે નિગૃહ્યતે । ઇદં વાયુનિરોધનં
 મનોનિરોધનસાધનં એવ । ન પુનઃ નાશસાધનમ્ । એકતત્ત્વાભ્યાસસ્ય એવ
 તન્નાશકત્વાત્ ઇતિ ભાવઃ તદ્દુક્તં- ચિત્તં પ્રાણેન સમ્બદ્ધં સર્વજીવેષુ
 સંસ્થિતમ્ ।

૨જજવા ચદ્રત્ સુસમ્બદ્ધઃ પક્ષી તદ્રદિદં મનઃ ॥

તર્કૈર્જલ્વૈસ્થાસ્ત્રજાલૈર્યુક્તિભિર્મન્ત્રભેષજૈઃ ।

ન મનો જીયતે પ્રાણવાયુરોધનાત્ વિના વિધે ॥ ઇત્યાદિ

અત્ર ઇદં યોગશાસ્ત્રતત્ત્વં અવગન્તવ્યમ્ । પ્રાણવાયુરોધનં નામ પ્રાણાયામઃ ।

સ ચ ત્રિવિધઃ । રેચકઃ પૂરકઃ કુમ્ભક ઇતિ । શરીર-અન્તર્ગતસ્ય વાયોઃ

બહિઃ ઉચ્છ્વાસેન નિસ્સરણે રેચકઃ । બહિષ્ઠસ્ય વાયોરન્તર્નિશ્વાસેન

પ્રવેશને પૂરકઃ । ઉચ્છ્વાસનિશ્વાસનિરોધેન નિશ્ચલતયા અવસ્થાપને

કુમ્ભકઃ । કુમ્ભકો દ્વિવિધઃ । આન્તર્કુમ્ભકો બાહ્યકુમ્ભકશ્ચેતિ ।

તત્ર પૂરક-અનન્તરં ક્રિયમાણઃ સ્વાસપ્રશ્વાસપ્રતિરોધઃ

અન્તઃકુમ્ભકઃ । રેચક-અનન્તરં ક્રિયમાણઃ તુ બાહ્યકુમ્ભકઃ । એવં

ત્રિવિધેન પ્રાણાયામેન અભ્યસ્યમાનેન પ્રાણઃ દીર્ઘસૂક્ષ્મો ભવતિ ।

યથા ચ તૂલપિણ્ડો ધનીભૂતઃ પ્રસાર્યમાણઃ વિરલ-અવયવતયા દીર્ઘઃ

સૂક્ષ્મશ્ચ ભવતિ તદ્રત્ । શ્વાસઃ હૃદયાત્ નિર્ગત્ય નાસાગ્રસમ્મુખે

દ્વાદશાઙ્ગુલપરિમિતદેશે પરિસમાપ્યતે । તત એવ ચ પરાવૃત્ય

दृढयदेशपर्यन्तं अन्तः प्रविशति इति स्वाभाविकी प्राणायामनयोः
 गतिः । प्राणायाम-अभ्यासेन तु क्मेण द्वियमाणेन नाभेः मूलाधारात् वा
 नासाग्रमुभे यतुर्विशति-अङ्गुलपर्यन्ते, त्रिंशदङ्गुल-परिमिते वा देशे
 परिसमाधेत् । अयं रेयकपूरककुम्भकभेदेन त्रिविधात् प्राणायामात् अन्योऽपि
 यतुर्थः कश्चित् प्राणायामः विद्यते । सः अपि कुम्भकाभ्यः अथ । अयं
 तृतीयकुम्भकाभ्यासपाटवात् धारणाभ्यभूमिकानिष्पादकतया उपयुज्यते ।
 सः अयं यतुर्विधः प्राणायामः अथ अत्र मनोनिग्रहोपायतया श्रीरमणेन
 कथितः । श्येनादीनां जालान्तः पातित्वे सुनिग्रहत्वं एव प्राणान्तः पातित्वेन
 मनसो अपि प्राणरोधेन सुनिग्रहत्वं भवति इति स्फुटयितुं जालपक्षिवत्
 इति निदर्शन-उदाहरणम् । उपक्रमस्थं “वीयते” इति पदं
 उपसंसारस्थरोधपदानुसारेण निग्रहपरं इति बोध्यम् ॥ ११ ॥

प्राणनिरोधस्य मनोनिरोधहेतुत्वं विशदयितुं आरभते ।

चित्तवायवश्चिच्छ्रित्तियायुताः । शाप्ययोर्द्धयी शक्तिमूलका ॥ १२ ॥

चित्तेति । चित्ता-चैतन्येन, द्वियया यलनाद्विद्वियया य
 युताः समन्विताः चित्तवायवः चित्तानि प्राणाश्च शक्तिमूलका
 सर्वेश्वरशक्तिबीजसम्भूता शाप्ययोर्द्धयी परमात्मशक्तेः उत्पन्नौ
 मनः प्राणौ शाप्याद्धयौ भवतः । मनसः ज्ञानशक्तिप्राधान्येन
 प्राणस्य द्वियाशाभात्वम् । अतादृशविभागद्वयस्य अनादिमायाशक्तिः
 अथ मूलं न परमात्मा । तस्य स्वतो मनःप्राणशून्यत्वेन असङ्गत्वेन
 य प्राणमनो विभागजनकत्व असम्भवात् । ज्ञानद्वियाशक्ति-अधिष्ठितात्
 सृष्टिस्थितिसंसारशक्तिज्ञानवत्तया उपचितात् भ्रमणः मनः प्राणानां
 सृष्टिः श्रूयते । दृढयं अथ प्राणमनसोः उत्पत्तिस्थानं भवति ।
 दृष्टि अथ य आत्मजयोतिः प्रकाशते ।

“दृष्टि अन्तर्जयोतिः पुरुषः” “आत्मनः अेष प्राणो जायते”

“अतस्मात् जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि य” “दृष्टा एमे

पुरुषे प्राणाः” इत्यादि श्रुतिभ्यः । दृष्टि अन्तस्थं आत्मजयोतिश्च

सूक्ष्मस्थूलतारतम्यक्रमेण परम्परया दृष्टयादिकं कार्यकरणसङ्घातं

य चैतन्यजयोतिः शूरितं करोति । (शूरीङ्/ शूरी- प्. -करोति, to

turn into a hero) तत्र चित्तं अतिस्वच्छद्रव्यं आदर्शवत् आत्मनः

अतिसमीपवर्तित्वेन प्रथमं आत्मचैतन्यव्याप्तिमद् भवति । अतेन अथ

ચિત્તં આત્મા ઇતિ બહવઃ પ્રતિપત્ત્વાઃ । ચિત્તં એવ અન્તઃકરણં ભવતિ ।
 તસ્ય નાસ્તિ ઇતિ વક્તું ન પાર્યતે । કર્મેન્દ્રિય-બુદ્ધીન્દ્રિયાસમ્ભાવિતયા
 કામસહુલ્યવિક્રિયાયાઃ અભ્યુહિતું શક્યત્વાત્ । અન્તઃ કરણસ્ય કસ્યચિદ્
 અભાવે શ્રોત્રાદિબાહ્યકરણ વિષયસમ્બન્ધે સત્યપિ પુરોવસ્થિતવિષયં
 પુરુષો ન ગૃહીતું શકનોતિ । “અન્યત્રમના અભૂવન્ અશ્રૌષં ઇતિ
 વ્યવહારદર્શનાત્ । તસ્માત્ યસ્ય અસન્નિધાનાત્ શબ્દાદિગ્રહણસમર્થસ્ય અપિ
 શ્રોત્રેન્દ્રિયાદેઃ સ્વસ્વવિષયસમ્બન્ધે સત્યપિ શબ્દાદિવિજ્ઞાનં ન જાયતે,
 યસ્ય સન્નિધાનાત્ ય ભવતિ, તાદૃશં શ્રોત્રાદિ-ઇન્દ્રિયવ્યતિરિક્તં
 ચિત્તં નામ અન્તઃકરણં શ્રોત્રાદિ-ઇન્દ્રિયસમ્બન્ધિ ઇતિ સ્વીકાર્યમ્ ।
 તસ્ય એકં અપિ વૃત્તિભેદાત્ અનેકં ભવતિ । મનનાત્ મનઃ ઇતિ, અભિમાનાત્
 અહઙ્કારઃ ઇતિ, નિશ્ચયાત્ બુદ્ધિરિતિ, સ્મરણાત્ ચિત્તં ઇતિ ચ આપ્યાયતે ।
 તત્ સ્વતઃ તુ એકં એવ । તાત્ત્વિકભેદે પ્રમાણાભાવાત્ । એવં ચ અહઙ્કારાદિષુ
 આત્મચૈતન્યાવભાસનં આનન્તર્યાત્ આપતતિ । તતશ્ચ ઇન્દ્રિયાદિષુ તતઃ
 શરીરે । એવં પ્રાણાદિકેષુ અપિ તદા આત્મજ્યોતિષો વ્યાપ્તિઃ અસ્તિ । અન્યથા
 જાગ્રદાદિષુ પ્રાણસ્ફૂર્તેઃ અસમ્ભવાત્ સ્વતઃ પ્રાણસ્ય જડત્વાત્ । એવં ચ
 જ્ઞાનેન્દ્રિયપગ્ચકં ભૂતપગ્ચકં અન્તઃ કરણચતુષ્ટયં પ્રાણાદિપગ્ચકં
 અવિદ્યાકામકર્માદિકં સર્વં અપિ પારમ્પર્યેણ ચૈતન્યજ્યોતિષા અવભાસ્યતે ।

ઇમં એવ આશયં આહ ભગવદ્ગીતા

યથા પ્રકાશયત્યેકઃ કૃત્સ્નં લોકમિમં રવિઃ ।

ક્ષેત્રં ક્ષેત્રી તથા કૃત્સ્નં પ્રકાશયતિ ભારત ॥ ઇતિ

રૂપાદિવિષયપગ્ચકવ્યવસ્થાનુગુણ્યેન ચક્ષુરાદીનિ જ્ઞાનેન્દ્રિયાણિ
 પગ્ચ સિદ્ધ્યન્તિ । તથા વચનાદિકાર્યપગ્ચકવ્યવસ્થાનુગુણ્યેન
 વાગાદિ-ઇન્દ્રિયાણિ પગ્ચ સિદ્ધ્યન્તિ । એવં સામાન્યકરણભૂતં ચિત્તં અપિ ।
 એવં પ્રાણવિભાગેપિ ચૈતન્યસ્ય સમ્બન્ધઃ વર્તતે । પરન્તુ સ્વાપે પ્રાણે
 જાગ્રતિ સત્યપિ ચૈતન્ય-અનનુભવાત્ અપ્રાધાન્યં બોધ્યમ્ । સંહતત્વાત્
 અચેતનત્વાત્ ભૌતિકત્વાત્ ચ ચક્ષુરાદિવત્ આત્મોપભોગકરણં એવ પ્રાણઃ ।
 સ ચ અધ્યાત્મં પગ્ચવ્યૂહો ભવતિ । વ્યૂહશ્ચ કાર્યવશાત્ એવ ભવતિ ।
 તત્ર હૃદયજન્યા મુખનાસિકાભ્યાં સગ્ચરમાણા વૃત્તિઃ પ્રણયનાત્
 પ્રાણઃ । મૂત્રપુરીષાદિ-અપનયનાત્ અપાનઃ , વીર્યવલ્કર્મકરણહેતુઃ
 પ્રાણાપાનસન્ધિસ્થઃ વ્યાયમનાત્ વ્યાન ઉચ્યતે । ઉદાન ઊર્ધ્વગમનાદિહેતુઃ
 આપાદતલમસ્તકવ્યાપ્તઃ ઊર્ધ્ધવૃત્તિઃ । ભુક્તપીતાન્નસ્ય સમં નયનાત્

अन्नपक्ता समानः । अतेषां वृत्तिभेदानां सामान्यभूता येष्टा अभिधेया
 वृत्तिः दशेन्द्रियवृत्ति-अपेक्षया भिन्नः प्राणायाम्या भवति । यथा
 मनसः यक्षुरादि-छन्द्रीयजन्मपञ्च वृत्तयो भवन्ति तथा प्राणस्य
 अपि पञ्चवृत्तयो भवन्ति । यक्षुरादि-छन्द्रीयेषु मनसः एव प्राणस्य
 अपि सम्बन्धो वर्तते । अतः अत्र श्रुतिषु अेकादशप्राणाः एति प्राणपदेन
 मन-आदिनां अपि व्यवहारः दृश्यते । प्राणानिरोधस्य मनोनिरोधहेतुत्वं
 सम्भवति एति भावः । वृत्तिभेदापेक्षया पुरुषभेदापेक्षया वा
 चित्तवाच्य एति बहुवचनम् । शक्तिः अत्र मूलकं यस्याः एति विग्रहे
 समासात् उत्पन्नस्य टापः सुपः परत्वात् “प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्य
 अत एदायसुपः” (७-३-४४) एति एत्वस्य अप्रवृत्तिः । बहुपस्त्रिंशत्कः
 एति वत् ॥ १२ ॥

अत्र अविद्याशक्तिशाभाद्भयभूतयोः प्राणमनसोः प्राणरोधेन
 मनोरोधनसम्भवेपि पुनः उद्भवः स्यात् एति आह-

लयविनाशने उभयरोधने । लयगतं पुनर्भवति नो मृतम् ॥ १३ ॥

लयेति । उभययोः चित्तवाच्योः रोधने निग्रहे सति लयविनाशने
 क्लृप्तभूते सम्भवतः । प्राणानिरोधेन मनोलयो भवति ।
 मनोवृत्तिनिरोधे मनोविनाशो भवति । तत्र प्राणरोधेन लयगतं
 मनः पुनः उद्भवति । मृतं न भवति । सकलमनोवृत्तीनां
 वासनामात्रशेषतया निरोधः अत्र लयः । मनसो वासनानाशः अत्र नाशः ।
 सर्ववृत्तिनिरोधरूप-आयामसंप्रज्ञातसमाधौ वासनाया अविनाशेन
 पुनरपि मनसो व्युत्थानं सम्भवति । अध्यात्मविद्याधिगमेनैव
 मनोगता वासना विनश्यति । तदानीं मनोमृतं न पुनरुद्भवितुं
 अर्हति । भर्जितभीजवत् पुनः उद्भवशक्तेः ज्ञानाग्निना दग्धत्वात् ।
 चित्तवृत्तिनिरोधात्मक-योगमार्गस्य अपि साक्षात्कारसाधनत्वं
 विचारमार्गस्य अत्र सम्भवति एति वासिष्ठादौ प्रपञ्चितम् -

द्वौ कर्मौ चित्तनाशस्य योगो ज्ञानं च राघव ।
 योगो वृत्तिनिरोधो हि ज्ञानं सम्यगवेक्षणम् ॥

असाध्यः कस्यचिद्योगः कस्यचित्-तत्त्वनिश्चयः ।
 प्रकारौ द्वौ ततो देवो जगाद परमःशिवः ॥

एत्यादिना । अतयोर्द्वयोः प्रथमं प्रपञ्चसत्यत्वादिनो वैराग्यगर्भाद्याः

संप्रतिपेदिरे

तन्मते चित्तवृत्तिनिरोधः अत्र चित्तरहितसाक्ष्यात्मसाक्षात्कारं
 प्रति हेतुः । असंप्रज्ञातसमाधौ सर्ववृत्तिनिरोधरूपायां
 या चित्तिशक्तिप्रतिष्ठा सा अत्रैव कैवल्यम् । औपनिषदाः तु
 श्रीभगवत्पादमतानुसारिणः द्वितीयं विचारमार्गं प्रतिपेदिरे ।
 सर्वाधिष्ठानसाक्षियैतन्मसाक्षात्कारे विचारेण जनिते
 तादृक्यैतन्म अर्धस्तस्य चित्तस्य सर्वस्य दृश्यस्य प्रपञ्चस्य
 वा प्रतिभासाभावः साक्षात्कारवशात् अनायासेन अत्र सिद्ध्यति ।
 साक्षात्कारेण अत्र चित्तादिदृश्यप्रतिभास-अभावस्य सिद्धत्वेन
 तेषां चित्तवृत्तिनिरोधरूपयोग-अपेक्षा नास्ति । गुरुशास्त्रमुभात्
 स्वस्वरूपविचारणेन अत्र चित्तगताः कामक्रोधादयः दोषाः सर्वेऽपि
 विनश्यति । अतः तदर्थं अपि तेषां न योगापेक्षा विद्यते । अतः अत्र
 तैत्तिरीयोपनिषदि “तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व” इति वरुणेन
 पुत्रस्य भृगोः पुनः पुनः विचाराभ्यं तपः अत्र ब्रह्मसाक्षात्काराय
 उपदिष्टं धृत्युक्तम् ॥ १३ ॥

उभयरोधनप्रयुक्तयोः लयविनाशयोः पुनः अनुद्भवहेतुं
 विशदीकर्तुं आरभते ।

प्राणबन्धनाल्लीनमानसम् । अकञ्चिन्तनात्राशमेत्यदः ॥ १४ ॥

प्राणबन्धनात् इति । प्राणबन्धनात् प्राणनियमात् लीनं लयगतं मानसं
 अकञ्चिन्तनात् अकवस्तुध्यानात् अदः नाशं अत्रेति । नश्यति इत्यर्थः ।
 प्राणनिरोधेन मनसो लयमात्रं भवति न तु विनाशः । स तु
 अकतत्वचिन्तनात् अत्रैव भवति । तथाहि - चित्तं रजस्तमोवशात्
 प्रतिक्षणं परिणामि द्रव्यम् । “प्रतिक्षणपरिणामिनो हि भावाः
 ऋते चित्तिशक्तेः” इति न्यायात् । प्रदीपज्वालासन्तानवत् कामसङ्कुल्यादि
 वृत्तिरूपेण निरन्तरं परिणाममानस्य चित्तस्य वृत्तिरूपपरिणामत्यागेन
 निरोधाकारपरिणामः अत्र मनसो लयः धृत्युच्यते । मनसो वृत्तिरूपः
 परिणामश्च प्राणस्थन्दाधीनः अत्रैव भवति ।

“प्राणबन्धनं हि सोऽस्य मनः” इत्यादिश्रुतेः ।

अतः प्राणस्थन्दननिरोधात् चित्तस्थन्दो निगृहितो भवेत् । किन्तु
 पुनः प्राणे यत्नति चित्तं अपि निरोधावस्थां विहाय स्थन्दितुं

आरभते । प्राणनिरोधस्य असार्वदिकत्वात् । अतः प्राणनिरोधः मनसो
धारणादि-उपरितनभूमिकासु योग्यतासम्पादकः अथ भवति । इदं अथ
प्राणायाम-प्रतिष्ठाफलतया भगवान् पतञ्जलिः अपि “ततः क्षीयते
प्रकाशावरणम्” । धारणासु य योग्यता मनसः एत्यादिना प्रतिपाद्यामास ।
प्राणपरिस्पन्दधीनचित्तपरिस्पन्दात् अथ चित्तिशक्तेः परिस्पन्दो
जायते । तेनैव य संसृतिरनुभूयते । मूलप्रकृतिभागभूतैः
सत्त्वरजस्तमोगुणैः सम्पन्नस्य चित्तस्य संसर्गात् अथ चित्तसंसरणम् ।
स्वतः चित्तः कूटस्थनित्यत्वेन अपरिणामित्वात् । चित्तात् विविक्तं चित्तज्ञानं
अथ पुरुषार्थः एति साङ्ख्यापाताञ्जलाः अभिमन्वते । चित्तचित्तिशक्त्योः
डिल संयोगः अथ संसारनिदानम् । तस्य य अविवेकाभ्या अविद्या अथ उतुः
भवति । सा य तयोः विवेकाभ्यात्या निवर्त्यते । तन्निवृत्तौ तद् उतुः
सम्भोगो अपि निवर्तते । तन्निवृत्तौ य तद् उतुः संसारः अपि निवर्तते ।
तद्भुक्तं पञ्चशिभाचार्यैः - “तत् संयोगउतुविवर्जनात् स्यात् अयं
आत्यन्तिको दुःखप्रतीकारः” एति । अयं य येतनस्य अपरिणामित्वात्
न साक्षात् बन्धमोक्षौ सम्भवतः । गृहीतचित्प्रतिबिम्बस्य चित्तस्य
अथ बन्धमोक्षौ । यथा योषेषु वर्तमानौ जयपराजयौ राजनि
उपचर्येते, तथा चित्ते वर्तमानौ बन्धमोक्षौ येतने अतिदिश्येते ।
येतनस्य भोगापवर्गौ य साधयितुं प्रकृतिरेव प्रकृत्या
प्रवर्तते एति अयं साङ्ख्यानां सिद्धान्तः । तस्मात् चित्ताभ्यं त्रिगुणात्मकं
प्राणस्पन्दनिरोधात् निगृहीतं अपि वासनावशात् पुनः उद्गच्छेत् । तस्य
पुनः अनुद्भवार्थं अेकचिन्तनं अथ निदानम् । अयं भावः । प्राणायामः
दृढाभ्यासेन निरुद्धं चित्तं प्रत्याहार-धारणा-ध्यान-समाधियोग्यं
भवेत् । तस्य पञ्चावस्थं भवति । क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तं
अेकाग्रं निरुद्धं येति । तत्र विषयेषु आसक्तं क्षिप्तम् । कदाचिद्
विषयासक्तम्, कदाचिद् ध्यानासक्तं विक्षिप्तम् । निद्रा-तन्द्रादिग्रस्तं
मूढम् । अेकाग्रं तु अेकविषयकधारावाडिकवृत्तिसमर्थम् । निरुद्धं
सर्ववृत्ति उपरमावस्थम् । अेतेषु विक्षिप्तभूमौ ध्यानं कदाचित्
वर्तमानं अपि प्रवातमध्यस्थप्रदीपवत् विनश्येत् । अेकाग्रावस्थायां
संप्रज्ञातसमाधिसिद्धिः । ध्येयाकारवृत्तिमात्रं अस्यां अवस्थायां
प्रतिभासते । तस्या अपि निरोधे असंप्रज्ञातसमाधिसिद्धिः ।
अस्यां भूमौ आत्मसाक्षात्कार-उदयो भवेत् । अेक-चिन्तनं एत्येनेन
संप्रज्ञात-असंप्रज्ञातसमाधिद्वयं विवक्षितम् । अतः मनोनाशसाधनं

સમાધિદ્વયં સમ્પાદનીયં ઇતિ ભાવઃ । તાદૃશસમાધિલાભં પ્રતિ
 એકતત્ત્વાભ્યાસ વૈરાગ્યયોઃએવ મુખ્યહેતુત્વં તૈર્થિકાઃ સમાનન્તિ ।
 એવં પ્રાણસ્પન્દનિરોધસ્ય અપિ લમ્બિકાયોગાદિકં સાધનં ઉપદિશન્તિ ।
 સર્વવૃત્તિનિરોધાવસ્થાયાઃ અસંપ્રજ્ઞાતસમાધેઃ અપિ વાસનાક્ષયાર્થં પુનઃ
 પુનઃ અભ્યાસઃ કર્તવ્યઃ । એવં અભ્યાસપરિપાકેન એકવસ્તુજ્ઞાનં જાયતે ।
 તતશ્ચ આત્યન્તિક-ચિત્તનાશઃ । પ્રાણબન્ધનક્રમોપદેશાત્ હઠનિગ્રહો
 અનભિમતઃ ઇતિ વિજ્ઞાયતે । મનસ્થાનસ્ય હૃદયસ્ય ચક્ષુરાદિગોલકવત્
 હઠેન ગ્રહીતું અશક્યત્વાત્ । ક્રમનિગ્રહક્રમશ્ચ વાસિષ્ઠાદૌ વિસ્તરશઃ
 વર્ણિતઃ ।

“અધ્યાત્મવિદ્યાધિગમસ્સાધુસઙ્ગમ એવ ચ ।
 વાસનાસમ્પરિત્યાગઃ પ્રાણસ્પન્દનિરોધનમ્ ॥

એતાઃ તાઃ યુક્તયઃ પુષ્ટાઃ સન્તિ ચિત્તજયે કિલ ॥ ” ઇત્યાદિના ।

યથા દુર્દાન્તઃ મત્તઙ્ગજો વિનાહુશેન નિયન્તું ન શક્યતે, તથા
 દુર્નિગ્રહં ચિત્તં સદ્ગુણપદિષ્ટ-સદ્યુક્તિં વિના નિયન્તું ન શક્યતે ।
 તત્ર અધ્યાત્મતત્ત્વસાક્ષાત્કારઃ પ્રથમઃ ઉપાયઃ । યસ્તુ વિદ્યાદિમદેન
 સાધુસઙ્ગં ન કર્તું અભિલષતિ, તસ્ય પ્રાણસ્પન્દનિરોધઃ ઉપાયઃ ।
 પ્રાણસ્પન્દનસ્ય ચિત્તસ્પન્દં પ્રતિ હેતુત્વં પૂર્વમુક્તમ્ । અતઃ તન્નિરોધે
 ચિત્તશાન્તિસમ્ભવાત્ । તદુક્તં -

“દ્વે બીજે ચિત્તવૃક્ષસ્ય પ્રાણસ્પન્દનવાસને ।
 એકસ્મિંશ્ચ તયોઃ ક્ષીણે ક્ષિપ્રં દ્વે અપિ નશ્યતઃ ॥

“ચિત્તં પ્રાણપરિસ્પન્દમાહુઃ આગમભૂષણાઃ ।
 તસ્મિન્સંરોધિતે નૂનં ઉપશાન્તં ભવેન્મનઃ ॥ ” ઇતિ ।

એતાવતા પ્રાણનિરોધાર્થં અભ્યાસઃ એવ કારણમ્ । મનોવાસનાનાશાર્થં
 વૈરાગ્યં ઇતિ ઉક્તં ભવતિ । યથાહિ તીવ્રવેગોપેતં નદીપ્રવાહં
 મૃદ્-દાર્વાદિસેતુબન્ધેન નિરુદ્ધ્ય કૂલ્ય (belonging to a
 bank)-અપ્રણયનેન ક્ષેત્રાભિમુખં તિર્યક-પ્રવાહાન્તરવત્ કુરુતે તથા
 વૈરાગ્યેણ ચિત્તનદ્યા-વિષયપ્રવાહં નિરુદ્ધ્ય એકવસ્તુચિન્તનેન
 શાન્તેન પ્રશાન્તવાહિતા સમ્પાદ્યતે ઇતિ ક્રમનિગ્રહઃ સુકરઃ ઇતિ
 મહર્ષેઃ હૃદયમ્ । અમું આશયં યોગસૂત્રભાષ્યે વ્યાસાચાર્યાશ્ચ
 “ચિત્તનદીનામ-ઉભયતોવાહિની । વહતિ કલ્યાણાય વહતિ પાપાય ચ”

धृति निरूपयामासुः । अकथिन्तनाभ्यासः य सुचिरं उद्वेगं अन्तरानुष्ठेयः ।

“जन्मान्तर शताभ्यस्ता राम ! संसारवासना ।

सा चिराभ्यासयोगेन न विना क्षीयते क्वचित् ॥ ” धृति ॥ १४ ॥

अेवं सुचिराभ्यासे सति नष्टं मनो भवति । नष्टे य मनसि
वासनाजनकबाध्यनिमित्त-अभावात् वासना अपि क्लेश क्षीयते । क्षीणायां य
वासनायां प्रतिबन्ध-अभावात् आत्मज्ञानं उदेति । ततः कृतकृत्यत्वं
भवति धृत्याड -

नष्टमानसोत्कृष्टयोगिनः । कृत्यमस्ति किं स्वस्थितिं यतः ॥ १५ ॥

नष्टेति । नष्टं मानसं यस्य सः नष्टमानसः स य असौ उत्कृष्टयोगी
य धृति । तस्य मनोनाशसम्पादनेन उत्कृष्टस्य योगिनः, मनोनिरोधमात्रं
कृतवतो योगिनोऽपरमत्वं अभिहितम् । अतः अेव स्वस्थितिं स्वात्मनि स्थितिं
यतः प्राप्तस्य कृत्यं कार्यं अस्ति किम् ? नास्ति धृत्यर्थः । कृतकृत्यत्वं
भवति धृति भावः । यद्वा विषयप्रवणं मनः पूर्वोक्त तत्त्वाभ्यासेन
प्रत्यक्षप्रवणतासम्पादनद्वारा विनाशं प्रापितवतः स्वनिष्ठस्य योगिनः
किं कुत्सितं कृत्यं अस्ति धृति काकुः । (change of the voice under different
emotions) तादृश योगिश्रेष्ठे विधिनिषेधशास्त्रं न प्रभवति ।
लोकानुग्रहार्थं कर्म कुर्वन् अन्यथा कुर्वन् वा, स न धीयते धृति भावः ।

“यं लब्ध्वा यापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ॥ ”

“आत्मलाभान्नपरं विद्यते” ।

“यत्त्वाभान्नपरो लाभः” धृत्यादि श्रुतिस्मृतेः ।

मनोनाशं अकृतवतः अयोगिनः अस्वस्थत्वेन स्वास्थ्यलाभाय कृत्यमस्ति
अेव । अकृतकृत्यत्वात् तस्य । अेतेन योगिनः श्रुवन्मुक्तिप्रापकत्वस्य
शास्त्रसम्मतत्वात् ॥ १५ ॥

अेवं योगिनां कृतकृत्यं उपदिश्य तेषां अेव तत्त्वसाक्षात्कारप्राप्तिद्वारा
निरतिशय-आनन्दरूपदृष्टमहाङ्गलं उपदिशन् योगप्रकरणां उपसंहरति -

दृश्यवारितं चित्तमात्मनः । चित्त्वदर्शनं तत्त्वदर्शनम् ॥ १६ ॥

दृश्येति । दृश्यवारितं दृश्येभ्यः वारितं परावर्तितं
चित्तं अेव आत्मनः चित्त्वदर्शनं भवति । दृश्यसंवित्तितं चित्तं
योगाभ्यासेन दृश्यवियुक्तं यदा भवति तदा तच्छित्त्वं भवति । चित्तमेव

ચિત્તસ્ય યથાર્થસ્વરૂપમ્ । અતઃ ચિત્તસમ્બન્ધિ ચૈત્યપરિમાર્જનં એવ
ચિત્ત્વદર્શનમ્ । ચિત્તં જડં સ્વતઃ અન્યત્ સાધયિતું ન સમર્થ
ભવતિ । અતઃ સ્વસિદ્ધયે સ્વવિષયસિદ્ધયે ચ, સ્વસાક્ષીભૂતં
સ્વપ્રકાશચિદ્રૂપં વસ્તુ સમાલમ્બતે । તતઃ ચ ચિદ્-અધીનજીવિતં
ચિત્તં અસદ્ એવ । સ્વસાક્ષિણં પરમાત્માનં વિસ્મૃત્ય ચિત્તં દૃશ્યાકારં
જીવતિ । યદિ પુનરપિ પરમાત્મસ્મૃતિં પ્રાપ્નોતિ તદા ચિત્તત્વં પરિચ્યજ્ય
ચિત્તં ચિત્ત્વં પ્રાપ્નોતિ । તથા ચ ચિત્તાત્ ચૈત્યપરિત્યાગઃ એવ અન્તતઃ
ચિન્માત્રતા પર્યવસન્ના ભવેત્ । ઇદં એવ તત્ત્વદર્શનમ્ । ચિત્તરહિતઃ
ચિત્ત્વદર્શનસ્ય એવ પરમાર્થત્વાત્ ।

તથા ચ ઉક્તમ્-

“ચિત્ત્વભાવ પરામૃષ્ટા સ્પન્દશક્તિઃ અસન્મયી ।
કલ્પના ચિત્તિમિત્યુક્ત્યા કથ્યતે શાસ્ત્રદૃષ્ટિભિઃ ॥

ચિત્તમિત્યેવ રૂઢોડયં યદૈવ કલનોદિતા ।
તદૈવ ચિત્ત્વં વિસ્મૃત્ય સા જડેવ વ્યવસ્થિતા ।
દૃશ્યાડસમ્ભવબોધેન મનસો દૃશ્યમાર્જનમ્ ।
સપત્રં ચેત્તદોત્પન્ના પરા નિર્વાણનિર્વૃત્તિઃ ॥ ” ઇતિ ।

નિર્વાણનિર્વૃત્તિઃ ઇતિ અમનસ્કસ્ય યોગારૂઢસ્ય નિરતિશય-આનન્દપ્રાપ્તિઃ
અભિહિતા । અર્થમનર્થ અન્યત્ર અપિ ઉક્તઃ ।

“સમાધિનિર્ધૂતમલસ્ય ચેતસો
નિવેશિતસ્થાત્માનિ યત્સુખં ભવેત્ ।
ન શક્યતે વર્ણયિતું ગિરા તત્
યદેતદ્-અન્તઃકરણેન ગૃહ્યતે ॥ ” ઇતિ
ગીતાયાં અપિ

“પ્રશાન્તમનસં હ્યેનં યોગિનં સુખમુત્તમમ્ ।
ઉપૈતિ શાન્તરજસં બ્રહ્મભૂતમકલ્મષમ્ ॥ ”

ઇત્યાદિના । અચિત્તત્વં એવ મુક્તિઃ । અતઃ તદૈવ આસાદનીયં ઇતિ ભાવઃ ॥ ૧૬ ॥

એતાવતા યોગાભ્યાસમાર્ગેણ મનોનાશઃ ઉપદિષ્ટઃ । ઇદાનીં વિચારમાર્ગેણ
તન્નાશં આહ -

માનસન્તુ કિં માર્ગેણે કૃતે । નૈવ માનસં માર્ગ આર્જવાત્ ॥ ૧૭ ॥

માનસમિતિ । માનસં તુ કિં ? મનસઃ સ્વરૂપં કિં ઇતિ માર્ગેણે વિમર્શે

कृते मानसं नैव विद्यते । तु शब्दः पूर्वोक्तयोगाभ्यासकमापेक्षया
 विचारमार्गस्य व्यतिरेकद्योतनार्थः । तु शब्द सूचितं व्यतिरेकं
 अत्र विशदयति-मार्गे ऽति । मार्गे विचारः मार्गे आर्जवात् ऋजुभावस्य
 विद्यमानत्वात् ऽत्यर्थः । सङ्कल्पविकल्पादिवृत्तिमत्त्वं मनसः स्वरूपम् ।
 सर्वशक्तेः मायाशब्दस्य आत्मनः समुत्पन्नं भावनामात्रं अतत्
 भवति । तस्य चिदचित् उभयसंवलनरूपत्वात् न ऐकतरं रूपः
 भजति । परमार्थतः तु “मन्वानो मनः” इति “तान्येतानि
 कर्मनामधेयानि” इति श्रुतौ आत्मनः कर्मप्रयुक्त-नामधेयेषु
 मनस-शब्दपरिगणनात् येतन आत्मा अत्र मनो अविद्या-उपाधिवशात्
 अयेतनतां उपगच्छति । अतो नचित् अपि अचित् न सत् न अपि असत्-मनः
 इति चिदचिद्विलक्षणं सदसदुभयविलक्षणं च भवति । अत्रं
 यलनस्वभावत्वं अपि तस्य औपाधिकं अत्र । तथा च तच्छैलूषवत्
 ये लेअट्टेर् ओङ्क्त् अ बन्द् , ओने व्ढो भेअत्स् तिमे) डियानिमित्तानि नानानामरूपाणि
 अडङ्कारचित्तबुद्धिज्वादीनि धत्ते । यथा पयनात् पायकः इति,
 पठनात् पाठकः इति, कर्षणात् कृषिकः इति, आधिपत्यात् अधिपतिः इति
 च विचित्रडियाकरणाद् ऐकः अत्र नरो नानाशब्दप्रत्ययभाङ् भवति तथा
 मनोऽपि कर्मवशात् तानि नानानामानि धत्ते । वस्तुतः तु मनः ऐकं अत्र ।
 मनसः कर्मवेदं दृष्टेन्द्रियादिकं सर्वं जगत् । तद्भावे भावात् तदभावे
 च अभावात् । अन्धमोक्षौ अपि मनः आद्यतौ अत्र ।

“मन अत्र मनुष्याणां कारणां अन्ध मोक्षयोः । ”

“अन्धाय विषयासक्तं मोक्षे निर्विषयं स्मृतम्” इत्यादि श्रुतेः ।
 अतः मनोनिरोधमात्रेण आख्याभ्यन्तरकृत्स्नअन्धनिवृत्तिः सिद्ध्यति ।
 तन्निरोध-उपायश्च प्राणस्पन्दनिरोधः प्राङ् उक्तः । स च धारण
 असाधकतया प्राणस्य दीर्घसूक्ष्म-ऐकाग्रतां जनयति इति समाधेः अडिरङ्गः
 अत्र । ऐक्यिन्तनरूप-संप्रज्ञातसमाधिप्राप्तिद्वारा मनोनाश-सम्पादनं
 अनृजुः क्लिष्टश्च पन्थाः । मनसः स्वरूपं कीदृशं इति
 मनस्सत्त्वविचारो ऋजुः पन्थाः । मनोभ्रान्तिरूपतत्वात् अन्धप्रत्ययस्य
 तन्निर्णयाय अत्र प्रयत्नः कार्यः । यस्य अन्धप्रत्ययप्रयोजकता तस्य
 परित्यागेन अत्र तन्निवृत्तिः स्यात् ।

“सारभे तच्चिदित्सया निदानपरिवर्जनम् । ”

ઇતિ ચ આયુર્વેદવિદ્યાં સમયઃ । ન હિ

રોગનિદાનાપથ્યાશનાદિરોગતત્ત્વનિર્ણય-અભાવે તસ્થિકિત્સાયૈ પ્રયત્નઃ

સડ્ઘટેત । મનઃ તત્ત્વે ચ વિચાર્યં નિર્ણીતે મનઃ શશવિષાણવદ્

અસત્કલ્પં પર્યવસ્યતિ । અતઃ અવિચારદ્વૈતભાવનામાત્રસિદ્ધસ્ય મનસો

વિચારજન્યજ્ઞાનમાત્રાત્ લયસિદ્ધિરિતિ વિચારઃ કાર્યઃ ઇતિ ભાવઃ ।

તથા ચ ઉક્તમ્ -

“જડત્વાત્-નિસ્વરૂપત્વાત્ સર્વદૈવ મૃતં મનઃ ।

મિથ્યા સદ્ગુણકલિતં મિથ્યાવસ્થિતિમાગતમ્ ।

અન્વિષ્ટમપિ નો દૃષ્ટં કા તસ્ય કિલ શક્તતા ।

અહો નુ ખલુ ચિત્રેયં માયામય વિહાયસિ” ॥ ઇતિ ।

અત્ર ઉદાહરન્તિ ઇમં ઇતિહાસમ્ । આસીત્ કશ્ચન જામાત્ પ્રિયસખઃ । સ

ચ વિતતે કસ્મિંશ્ચિત્ વિવાહમહોત્સવે જામાતુઃ સ્નિગ્ધોહમ્ (affectionate,

friendly, attached) ઇતિ વદન્ જામાત્રા સાકં પ્રવિષ્ટવાન્ । તતશ્ચ

જામાતૃસખસ્યાપિ કન્યાસમ્બન્ધિનઃ અર્હણાનિ કારયામાસુઃ । જામાતરિ

નિરતિશયવિશ્વાસેન પ્રિયહિતં ઇવ ભાસમાનં અમું પ્રતિ કન્યાસમ્બન્ધિનઃ

વરસમ્બન્ધિનઃ વા “કોડયમ્”, “કુતો વાડગતઃ”

“કિં એવં ભોગાન્ ભુડુક્તે” ઇત્યાદિકં ન વિચારયામાસુઃ ।

કન્યાસમ્બન્ધિનઃ જામાતૃપક્ષ્યોડયં કશ્ચિત્ સ્યાત્ ઇતિ વિતર્કયામાસુઃ ।

વરસમ્બન્ધિનશ્ચ કન્યાપક્ષ્યોડયં કદાચિત્ સ્યાત્ ઇતિ નિર્ણયામ્બભૂવુઃ ।

અયં ચ ભોગાન્ ભુડુક્તે । ઉભયપક્ષીયાન્ અધિક્ષિપતિ । સર્વકાર્યનિવાહિ

સ્વાતન્ત્ર્યં આવહતિ । ઉચ્યાવચં ચેષ્ટતે । એવં બહુતિથે કાલે વિગલિતે

વિતર્કશઙ્કાકુલાઃ તે કોડયં એવં એવં વલ્ગતિ ઇતિ વિચારયિતું આરભન્ત ।

જામાતૃનિકટં આગત્ય “તવામો વાડયમ્” ઇતિ અપૃચ્છન્ । “ન

મમ અયં આમઃ કિં તુ યુષ્માકં આમઃ સ્યાત્ ઇતિ નિશ્ચેયં અહમ્” ઇતિ

જામાતા પ્રત્યવદત્ । તે ચ અસ્મદ્ આમઃ બન્ધુઃ વા નાયં ઇતિ પ્રત્યવાદિષુઃ ।

એવં એતેષાં સ્વતત્ત્વવિચારપ્રવૃત્તિ ઉન્મુખતાં ઇડ્ગિતેન અભિજ્ઞાય

“ન ઇતઃ પરં અત્ર અવસ્થાતું અસ્માભિઃ ન શક્યમ્” ઇતિ મનસિ

મન્વાનઃ તાન્ અનાપૃચ્ય એવ યત્રકવાપિ જામાતૃસખઃ પલાયિતઃ ઇતિ ।

અતઃ જામાતૃસખવત્ મનઃ અપિ અવિચારદશાયાં અધિકરોતિ । વિચાર્યમાણો

મનઃ તત્ત્વે ચિદચિદુભયપક્ષેપિ અસમ્ભવાત્ તન્નાસ્તિ એવ અલીકવત્ ઇતિ

ભાવઃ ॥ ૧૭ ॥

ननु मनसो अलीकवत् असत्वे प्रतियोगिप्रसिद्धेः अभावात् निषेधुं विचारयितुं
वा नैव शक्यते इति आशङ्क्य अवियारदशाप्रसिद्धां मनस्थितिं
लक्षणप्रमाणाभ्यां उपवर्णयति -

वृत्तयस्त्वलं वृत्तिमाश्रिताः । वृत्तयो मनो विद्ध्यलं मनः ॥ १८ ॥

वृत्तय इति । वृत्तयो मनः इति मनसः लक्षणात् ।
कामसङ्कल्पादिवृत्तयः अनन्ताः । वृत्तयः सङ्कल्पाः उच्यन्ते ।
न तद् अतिरिक्तं मनसः तत्त्वं अस्ति । ताः य जडा अपि
चित्सम्बन्धात् तस्माद्यगोलकवत् येतना उपलक्ष्यन्ते । अेताश्च
वृत्तयो देहादि-अभिमानाभ्यं अलङ्कारं आश्रित्य विजृम्भन्ते ।
मिथ्याभूतदेहादि-अभिमानेन निमित्तेन प्रथमं उत्थीयमाना वृत्तिः अेव
अलङ्कारः इति भाष्यते । सा य सर्वानर्थहेतुत्वात् भवबन्धिनी । परमार्थः
तु जडाजडयोः अज्ञानतत्साक्षिणोः अन्तराणिकं साभासं तत्त्व अन्तःकरणं
अेकं अेव श्रुव-बुद्धि-मनः-चित्त-अलङ्कारादि नानानामभिव्यञ्जयते ।
श्रुवनात् श्रुवः इति देहादौ अलं अभिमानात् अलङ्कारः इति निश्चयात्
बुद्धिः इति सङ्कल्पात् मनः इति स्मरणात् चित्तं इति य अज्ञानांशेन
प्रकृतिः इति य अेकं अेव तत्त्वं औपाधिकनानासंज्ञाभिः श्रौतानां
प्रकृत्या । तत्त्वदर्शिभिः व्यासादिमुनीन्द्रैरपि अन्तःकरणतत्त्वं अेवमेव
व्यवस्थापितम् । गौतमादिदृढतन्त्रानुसारिणः तु स्वस्वबुद्ध्यनुसारेण
अलङ्कारादि अन्तःकरणं तत्त्वं अन्यथा अन्यथा व्याचक्षते । तत्र
गौतमीयाः अलङ्कारः द्रव्यविशेषः विभुः श्रुवः । तत्ज्ञानकारणं
मनो अणुप्रमाणम् । बुद्धिः तु श्रुवगुणः । सा य अत्रिक्षणावस्थायिनि इति
वर्णयन्ति । सङ्ख्याश्च मूलप्रकृतिकार्यभूता बुद्धिः मलतत्त्वम् ।
अलङ्कारः य तत्कार्यः तत्त्वान्तरम् । मनः तु अेकादश-इन्द्रिय-अन्तर्गतं
इति सिद्धान्तयन्ति । जैमिनीयमतानुसारिभिः य कैश्चित् मनो विभुद्रव्यं
इति । अन्यैश्च अन्नमयं इति । अलङ्कारश्च जडज्ञानोभयात्मकः । स
अेव श्रुवात्मा । तस्य चिदंशो बुद्धिः इति निरूपयन्ति । पाण्यरात्रं अतीयैः
य वासुदेवाभ्यात् परमात्मनः सङ्कर्षणाभ्यः श्रुवः सः अेव अलङ्कारः
तस्मात् प्रद्युम्नाभ्यं मनः ततो अनिरुद्धाभ्या बुद्धिः य आजायते इति
सङ्गिरन्ते । यार्वाकाः य कायस्य यैतन्यगुणो यः सः अेव बुद्धिः ।
कायः अेव अलङ्कारः स अेव आत्मा । तस्य पूर्वापरपरामर्शः मनः इति

વદન્તિ । આર્હતૈઃ ચ મધ્યમપરિમાણઃ ચિદ્રૂપઃ જીવાઃ અસ્તિકાયઃ એવ
અહકારઃ । તસ્ય વિષયાભિલાષઃ મનઃ । વિષયવિજ્ઞાનં ચ બુદ્ધિઃ
ઇતિ વ્યવસ્થાપ્યતે । બૌદ્ધઃ તુ આલયવિજ્ઞાનધારા ક્ષણિકી બુદ્ધિઃ ।
સ એવ આત્મા । અહકારશ્ચ પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનાત્મકઃ । બુદ્ધેરેવ
બાહ્યવિષયાકારપરિણામઃ મન ઇતિ નિશ્ચીયતે । એતાઃ ચ વાદિવિકલ્પનાઃ
સ્વકપોલકલ્પિતાઃ પ્રમાણમૂર્ધન્ય-ઉપનિષદ્સમ્મતાઃ ન ભવન્તિ । અતઃ એવ
ભગવાન્ શ્રીરમણઃ પ્રામાણિકં ઔપાધિકં સંજ્ઞાભેદં વૃત્તયો મનઃ ઇતિ
પ્રથમં અડ્ગીકૃત્ય વિદ્ધિ અહં મનઃ ઇતિ પશ્ચાત્ એકત્વં ઉપદેશતિ ।
અતઃ અહન્ત્વં એકં એવ આસ્તે । વૃત્તયો દ્વિવિધા ભવન્તિ । અહંવૃત્તિઃ
ઇદંવૃત્તિઃ ઇતિ । બુદ્ધીન્દ્રિયાદિ સર્વવૃત્તયઃ ઇદંવૃત્તૌ અન્તર્ભૂતાઃ ।
ઇદમાકારવૃત્તીનાં સર્વાસાં અહમાકારવૃત્તિ એવ મૂલસ્કન્ધઃ । પ્રથમત્વાત્ ।
અજ્ઞાનતાદાત્મનઃ ચિત્તઃ દેહાદિ-અભિમાની અહકારઃ એવ પ્રથમં ઉદેતિ । તદ્
અનન્તરં ચિત્ત બુદ્ધ્યાદિ-દૃશ્યસંવેદનાત્મિકા ઇદંવૃત્તયઃ પ્રાદુર્ભવન્તિ ।
ઉત્તમપુરુષ-અભાવે ન પ્રથમ મધ્યમૌ સમ્ભવતઃ । અતઃ અહકાર એવ
સર્વસ્ય માયામયસ્ય પ્રપચ્ચસ્ય મૂલપ્રદેશઃ । અહકારસ્ય ઇદંવૃત્તિષુ
અભિમાનઃ એવ મમતા ઇતિ નિરુચ્યતે । વિચારેણ અહકારત્યાગે મમતાત્યાગઃ
સુલભઃ ભવતિ । અતઃ અહં અર્થવિચારઃ કર્તવ્યઃ ॥ ૧૮ ॥

નનુ અમૂર્તત્વેન અહકારસ્ય કથં દાહઃ

વા ત્યાગઃ વા સમ્પાદયિતું શક્યતે ઇતિ આશંકાયાં

અહંવૃત્તિમૂલસ્થાન-અન્વેષણાપ્યવિચારજનિતસ્વાત્મસંવિત્-બલેન તદ્દાહઃ

અતિસુકરઃ ઇત્યાહ -

અહમયં કુતો ભવતિ ચિન્વતઃ । અયિ પતત્યહં નિજવિચારણમ્ ॥ ૧૯ ॥

અયમહમિતિ । અહંવૃત્તિરૂપોહકારઃ કુતઃ કસ્માત્ ઉદ્ભવતિ ઉદ્ગચ્છતિ

ઇતિ ચિન્વતઃ વિચારયતઃ પુંસઃ અયં અહકારઃ પતતિ તદ્ ઉત્પત્તિસ્થાને

વિનશ્યતિ । ઇદં નિજવિચારણં આત્મવિચારઃ ઇત્યર્થઃ । અયિ ઇતિ

વિચારસુકરતા-દ્યોતનાર્થં શિષ્યં પ્રતિ અનુનયોક્તિઃ । તદુક્તમ્ -

“રાજન્ ! સ્વાત્મવિચારોડયં કોહહં સ્યાં ઇતિ રૂપભૃત્ ।

ચિત્તદુર્દ્ભમબીજસ્ય દહને દહનઃ સ્મૃતઃ ॥ ઇતિ

અયં ભાવઃ - યથા અહમ્ભાવલક્ષણાત્ કારણાત્

મન-આદિલક્ષણાસંસાર-અહુરો જાયતે તથા અહમ્ભાવસ્ય અપિ કારણં

“કિમ્” ઇતિ શાસ્ત્રપ્રમાણતઃ વિચારણીયમ્ । તત્ત્વ ચિદ્રૂપઃ આત્મા
 એવ તત્કારણં ઇતિ નિશ્ચીયેત । દેહાદિ-અહુહારાન્તાઃ સર્વે અપિ અધ્યાત્મિકા
 અર્થાઃ ચ અનુતાઃ અનાત્માનઃ । અતઃ તેષાં સ્વતઃ સેધું અશક્યત્વાત્
 તદ્-વિલક્ષણ-આત્મ-અધ્યાસાત્ સિદ્ધૌ મિથ્યાત્વં ઉપગન્તવ્યમ્ । સંવિદ્રૂપઃ
 આત્મા મૂષાનિષિક્ત-દ્રુતતામ્ ઇવ શરીરાદિ-આકારેણ અહં ઇતિ પ્રતિભાસતે ।
 શરીરાદૌ અહન્ત્વવેદનં ચ ન વાસ્તવમ્ । અમૂર્તસ્ય મૂર્તદેહાદિસમ્બન્ધસ્ય
 વાસ્તવત્વ અસમ્ભવાત્ । એવં દેહાદૌ અહં ઇતિ તાદાત્મ્ય-અભિમાનલક્ષણસ્ય
 અહમઃ કારણં કિં ઇતિ વિવેકદશા પર્યાલોચનીયમ્ । અન્તતઃ અહન્ત્વં
 અસત્કલ્પં વિનશ્યતિ । ઇદંવૃત્તિપરિત્યાગેન અહમ્ભૂતેઃ મૂલસ્થાને
 માર્ગિતે સાપિ કતકરજોવદ્ ડિ નશ્યતિ । દેહેન્દ્રિયાદિષુ અભિમાનાપ્ય
 અહુહારવૃત્તિવિનાશે અનહન્તા સ્યાત્ ઇતિ ઇદં એવ આત્મવિચારણં ઇતિ ।
 તથા ચ વાસિષ્ઠે -

“નાહન્ત્વં લભ્યતે રામ ! બુદ્ધ્યા સમ્યક્ નિએરીક્ષતામ્ ।

અસદેવ કુતોષ્યેતત્-બાહ્યલક્ષ ઇવોદિતમ્ ॥ ”

“કોહં કથમિદં ચેતિ વિચારેણૈવ નશ્યતિ ।

નાહમિત્યેવ નિર્વાણં કિમેતાવતિ મૂઢતા ॥ ” ઇતિ ।

“કોહં કથમિદં દૃશ્યં કો જીવઃ કિં ચ જીવનમ્ । ”

જીવિતં ભુવનં વાપિ તતોહમિતિ નશ્યતિ ॥ ” ઇતિ ચ ।

“યદા યદા દેહાદૌ અહમ્ભાવોદયઃ સ્યાત્ તત્સમકાલં એવ તત્ર તત્ર

અનહન્ત્વબુદ્ધિઃ ઉત્પાદનીયા । એવં પુનઃ પુનઃ સાવધાનં ઉપસ્થાપિતેન

અનહમ્ભાવભાવનેન અહમ્ભાવવિનાશઃ કર્તવ્યઃ ઇતિ ભાવઃ ॥

એવં અહમઃ મૂલાસ્થાન-અન્વેષણેન અહન્તાવિનાશકથનેન જગન્નાશઃ અપિ

સૂચિતઃ । અહન્તામૂલત્વાત્ જગતઃ । પૂર્વં સમાધિ-અભ્યાસેન મનોનાશઃ

“નષ્ટમાનસોત્કૃષ્ટયોગિનઃ” ઇતિ અત્ર કથિતઃ ઇતિ ભેદઃ ॥ ૧૮ ॥

નનુ લોકે અહુહારસ્ય આત્મતયા પ્રસિદ્ધત્વાત્ તન્નાશે સ્વાત્મનાશાપત્યા

નૈરાત્મ્યાપત્તિઃ સ્યાદ્ ઇતિ શઙ્કાયાં આહ -

અહમિ નાશભાજ્યહમહન્તયા । સ્કુરતિ હૃત્સ્વયં પરમપૂર્ણસત્ ॥ ૨૦ ॥

અહમિતિ । અહમિ અહુહારે નાશભાજિ સતિ કોહં કુતોહં ઇતિ

વિચારજનિતસાક્ષ્યહુહારવિવેકવિજ્ઞાનેન સમૂલકાષં કષિતે સતિ હૃત્

સર્વોપસંહારાધિષ્ઠાનં પરમપૂર્ણસત્ નિરતિશયબૃહત્ત્વરૂપં સદ્દસ્તુ

અહમ્ - અહં તથા વિનષ્ટ-અહઙ્કારાત્ વિલક્ષણા અહન્તયા સ્વયં પ્રયત્નં
વિના સ્વયં એવ સ્ફુરતિ પ્રકાશતે । તથા ચ આત્મનો નાશઃ સમ્ભવતિ ।
અહેયસ્વભાવત્વાત્ । સાક્ષ્યાત્માભિન્નસ્ય પરિચ્છિન્નસ્ય દેહમાત્ર-અહમ્ભાવસ્ય
વિનાશે અપિ તાદૃગ્ અહમ્ભાવનાશોપલક્ષિતં પરાહમ્ભાવરૂપં પરમાર્થ
સાચ્ચિદ્રૂપં વસ્તુ ન નશ્યતિ ઇતિ ભાવઃ ।

અત્ર અહઙ્કારત્રયં ભગવતા ઉપદિષ્ટમ્ । તસ્ય અયં આશયઃ ।
દેહપરિચ્છિન્નઃ અહઙ્કારઃ નાશપ્રતિયોગિતયા નિર્દિષ્ટઃ પ્રથમઃ ।
દેહાદિપરિચ્છેદવિહીનઃ સર્વપદાર્થવિકારાત્મના ભાસમાનો અહઙ્કારો દ્વિતીયઃ ।
અવસ્થાત્રયાદિ સર્વપદાર્થસારભૂતઃ સર્વકારણીભૂતઃ સર્વદા એવ હૃદિ
સંસ્થિતઃ અખાણ્ડાદ્રયસન્માત્રસ્વરૂપઃ તૃતીયઃ અહઙ્કારઃ । અહન્તયા ઇતિ
ઉપલક્ષણો તૃતીયા । તથા ચ અયં અર્થઃ સમ્પદ્યતે । અહઙ્કારદ્વયં અપિ
વિનાશ્ય સર્વ-અહઙ્કારનાશ-અવધિભૂતતયા પરિશિષ્યમાણં નિરહમ્ભાવં
પૂર્ણસન્માત્રં સ્ફુરતિ ઇતિ । ન કેવલં ; તાદૃક્સન્માત્રસ્ફુરણં
ધર્માધર્માદિવદ્ અલૌકિકં કિન્તુ સર્વપ્રત્યક્ષાનુભવસિદ્ધં એવ ઇતિ વક્તુ
સ્ફુરતિ ઇતિ સ્વાનુભવસિદ્ધિઃ ઉક્તા । સર્વદૃશ્યસમષ્ટ્યભિમન્તારં
દેહેન્દ્રિયાદિ-વ્યષ્ટિ-અભિમાનિનં અહઙ્કારં ચ સ્વાત્મવિચારજન્યબોધેન
નિર્મૂલનં કૃત્વા પરિશિષ્ટચિન્માત્રસ્થિતિઃ એવ શ્રેયસ્કરી ઇતિ ભાવઃ ॥ ૨૦ ॥

અહન્તાનાશ-ઉપલક્ષિતચૈતન્યસ્ય વ્યપદેશ્યતાં
અહમ્પદલક્ષ્યત્વબોધનદ્વારા વિશદ્યન્ પૂર્વસૂચિતં અહઙ્કારત્રયં અપિ
સ્પષ્ટયતિ -

ઇદમહં પદાભિપ્રયમન્વહમ્ । અહમિ લીનકેડપ્યલયસત્તયા ॥ ૨૧ ॥

ઇદમિતિ । અહમિ દેહાભિમાનાત્મકાહઙ્કારે લીનકે અપિ વિનષ્ટે
અપિ અન્વહં સમષ્ટ્યહઙ્કારાત્ અનુ અનન્તરં અલયસત્તયા
અવિનશ્ચરસદ્રૂપતયા અહમ્પદાભિપ્ર્યં અહમ્પદલક્ષ્યાર્થ
ઇદમ્ (પ્રકૃતમ્) સ્વપ્રકાશાપરોક્ષ-ચિન્માત્રં વસ્તુ સ્ફુરતિ ।
વિચારજન્યજ્ઞાનેન દેહાદિપરિચ્છિન્નાહઙ્કારાઘ્યાસસ્ય યો વિનાશઃ
પ્રાક્ ઉક્તઃ સ એવ “અહમિલીનકેડપિ” ઇત્યનેન વર્ણિતઃ ।
સમષ્ટ્યહઙ્કારશ્ચ હિરાણ્યગર્ભઃ ઇત્યુચ્યતે । વ્યષ્ટ્યહઙ્કારસ્ય
કલ્પિતત્વેન વિનાશ્યત્વં ઇવ સમષ્ટ્યહઙ્કારાત્મનો હિરાણ્યગર્ભસ્ય અપિ
કલ્પિતત્વમેવ । સમષ્ટ્યહઙ્કારભાવં આપત્રસ્ય પરમેષ્ટિત્વમ્ । ઇદં

અપરબ્રહ્મરૂપં ઇતિ સિદ્ધાન્તઃ । પરમાર્થદૃષ્ટૌ તુ ન પરમેષ્ઠી
 જીવઃ જગદ્ભા કિઞ્ચિત્ અસ્તિ । બ્રહ્મૈવ સદ્રૂપં પૂર્ણં અવશિષ્યતે ।
 તસ્ય દેશકાલવસ્તુપરિચ્છેદશૂન્યમિતિ ઘોતયિતું એવ પૂર્વ
 પરમપૂર્ણસત્ ઇતિ પૂર્ણાત્વાંશે પરમત્વવિશેષણં દત્તમ્ । અત્રાપિ અન્યલં
 ઇતિ સર્વાત્મક-અહકારસ્ય અપિ હેયત્વં એવ ઉક્તમ્ । તસ્ય સપ્રપગ્ચત્વાત્ ।
 વ્યષ્ટિસમષ્ટ્યાદિસર્વપ્રપગ્ચ-અતીતઃ યો અહકારઃ સ એવ ઉપાદેયઃ । સત્તયા
 સર્વદા સ્ફુરણાત્ । અતઃ એવ સુષુમ્ભૌ વ્યષ્ટિસમષ્ટ્યાહકારદ્વયવિનાશે
 સત્યપિ સદ્રૂપ-આત્માનુભવશ્ચ સર્વલોકપ્રતીતઃ । તદાનીં આત્માનાશસ્ય
 ન કેનાપિ અભ્યુપગન્તું શક્યત્વાત્ । “અવિનાશી વા અરે અયં
 આત્માઽનુછિત્તિધર્મા” ઇત્યાદિ શ્રુતેઃ । સુષુમ્ભૌ વિશેષવિજ્ઞાન-અભાવે
 અપિ નિર્વિશેષસ્વરૂપચિતઃ નાસત્વમ્ । અહમ્પદાભિપ્પ્યત્વં અવ્યપદેશ્યસ્ય
 આત્મનઃ કાલ્પનિકં એવ । ઇદન્તવ્યાવૃત્તિરૂપં પ્રવૃત્તિનિમિત્તં ચ
 પુરસ્કૃત્ય એવ સદ્બ્રહ્માદિશબ્દાભિધેયત્વં અપિ । ન વસ્તુવૃત્તેન । અતઃ
 અહન્તાનાશે ન કેનાપિ શબ્દેન તત્કાલસ્ફુરિતં વસ્તુ વ્યપદેષ્ટું શક્યતે ।
 મહાસમુદ્રે વિલીનસ્ય સૈન્ધવસ્ય ઇવ વ્યપદેશ્યત્વં એવ તદા ભવતિ ।
 એતેન સર્વવિધ-અહન્તાવધિકદ્વૈતપ્રપગ્ચોપશમોલક્ષિતબ્રહ્મભાવેન
 અવસ્થાનં વિચારજનિતત્વજ્ઞાનં અન્તરા ન સમ્ભવતિ ઇતિ ભાવઃ ॥ ૨૧ ॥
 અહમયં કુતો ભવતિ ચિન્વતઃ ઇતિ અહમો મૂલસ્થાનાન્વેષણં ઉક્તમ્ । તદ્
 અન્વેષણપ્રકારં ઉપદિશતિ -

વિગ્રહેન્દ્રિય પ્રાણાધીતમઃ । નાહમેકસત્તજ્જડં હ્યસત્ ॥ ૨૨ ॥

વિગ્રહેતિ । વિગ્રહઃ પાગ્ચભૌતિકં સ્થૂલશરીરં ઇન્દ્રિયાણિ
 જ્ઞાનેન્દ્રિયકર્મેન્દ્રિયાણિ દશ મિલિતાનિ પ્રત્યેકં વા પ્રાણઃ જીવનહેતવો
 દશ વાયવઃ ધીઃ મનઃ ચિત્તં અહકારઃ ઇતિ અન્તઃકરણં ધીપદેન
 ગ્રાહ્યમ્ । તમઃ અવ્યાકૃતમાયા અવ્યક્ત-અજ્ઞાનાદિપદાભિધેયં વસ્તુ ચ,
 નાહં અહમ્પદાભિપ્પ્યઃ પૂર્વોક્તઃ ચિદાત્મા ન ભવતિ । તત્ર હેતુઃ- જડં
 ઇતિ । અન્યાધીનપ્રકાશત્વં એવ જડત્વમ્ । તથા ચ દેહાદિ અવ્યક્તાન્તા
 અનાત્માનઃ જડત્વાત્ અનુમાનં એકં પ્રમાણં ઉક્તં ભવતિ । ન ચ જડત્વ
 અસિદ્ધિઃ । દેહાદિજાડ્યસ્ય પ્રકૃતિસિદ્ધત્વેન અપહ્નોતું અશક્યત્વાત્ । અતઃ
 સ્વરૂપસિદ્ધ્યે સ્વસાક્ષિભૂતંસ્વપ્રકાશચિદ્રૂપં તત્ત્વં અપેક્ષતે ઇતિ
 અન્યાધીનપ્રકાશત્વં અવ્યાહૃતં દેહાદિઃ । અતઃ નાહમ્પદલક્ષ્યાર્થઃ તે
 ભવન્તિ ।

નનુ વિગ્રહેન્દ્રિયાદયઃ પ્રકાશમાનાઃ સન્તઃ પ્રત્યક્ષતઃ અનુભૂયન્ત ।
 નૈયાયિકપ્રભૃતયઃ દર્શનકૃતશ્ચ પ્રકાશમાનતાયા સદાત્મત્વં
 તેષાં અભિમન્યન્તે । અતઃ કથં અપ્રકાશમાનત્વેન તેષાં અનાત્મત્વં
 વ્યવસ્થાપયિતું શક્યતે ઇતિ ચેત્ । ન । ચિત્યચિદાત્મસન્નિધાનાભાવે
 વિગ્રહાદીનાં પ્રકાશમાનતા અસ્મભવાત્ । સુષુમ્નૌ વિગ્રહાદિપ્રકાશ-અભાવેન
 આત્માભાવપ્રસંગાચ્ચ । ન ચ ઇષ્ટાપત્તિઃ । કૃતહાનાકૃતાભ્યાગમ
 પ્રસંગાત્ । અતઃ સુષુમ્નેઃ પ્રાક્કાલીન આત્મા એવ પશ્ચાદ્ અપિ અનુસ્યૂતતા
 વર્તતે ઇતિ ઉપેયમ્ । ભિન્નત્વે ચ પ્રત્યભિજ્ઞા અનુપપત્યાદયઃ દોષાઃ
 પરસ્સહસ્રં સમ્ભવેયુઃ । નૈયાયિકપ્રભૃતયઃ તુ નિત્યસાક્ષિપ્રકાશં
 આત્માનં અજ્ઞાનાના એવ પરપ્રકાશ્યસ્ય અનિત્યવિજ્ઞાનસ્ય દેહેન્દ્રિયાદિ અન્યતમસ્ય
 આત્મત્વં મન્યન્તે । અતઃ તે ભ્રાન્તાઃ એવ ।

નનુ દેહેન્દ્રિયાદિષુ સત્ત્વં ભાસતે । અતઃ સત્તાવત્વાત્ તે કથં અનાત્માનઃ ઇતિ
 શક્ટ્યાં તેષાં સત્ત્વમ અપિ ચિદાત્મસત્તાધીનં એવ ઇતિ ચિદ્ભિન્નત્વં
 ઇવ સદ્ભિન્નત્વં વ્યવસ્થાપયિતું અનુમાનાન્તરં આહ - એકસદ્ ઇતિ ।
 દેહેન્દ્રિયાદયઃ ન એકસત્ ઇતિ પૃથક્ અન્વયો બોધ્યઃ । એકં અખાણં સત્
 સત્તાસામાન્યં ઇત્યર્થઃ । તથા ચ દેહાદયઃ ન અખાણસન્માત્ર આત્મરૂપા
 ભવિતું અર્હન્તિ । કુતઃ ઇતિ આકાંક્ષાયાં હિ અસત્ ઇતિ હિ યસ્માત્ દેહેન્દ્રિયાદિકં
 સદ્ભિન્નમ્ તસ્માત્ ઇત્યર્થઃ । તથા અયં અર્થઃ સમ્યગ્નો ભવતિ ।
 દેહેન્દ્રિયાદયઃ આત્માનઃ સદ્ભિન્નત્વાત્ । ન ખલુ પ્રકાશમાન્ત્વમાત્રં
 દેહેન્દ્રિયાદેઃ સત્ત્વં અવગમયતિઃ; રજ્જુસર્પમરીચ્યુદકાદીનાં અપિ
 પ્રકાશમાનત્વેન સત્ત્વાપત્તેઃ । ન ચ રજ્જુસર્પાદીનાં આરોપિતત્વેન
 પ્રકાશમાનત્વે અપિ ન સત્ત્વમ્ અડગીકર્તું શક્યતે । દેહેન્દ્રિયાદીનાં
 અનારોપિતત્વાત્ પ્રકાશમાનત્વપ્રયુક્તં સત્ત્વં અવશ્યં અડગીકાર્યં ઇતિ વાચ્યમ્ ।
 દેહેન્દ્રિયાદીનાં અપિ ચિદાત્મનિ અધ્યાસેન રજ્જુસર્પાદિવદ્ આરોપિતત્વાત્ ।
 દેહેન્દ્રિયાદીનામ્ અત્યન્ત-અસત્વે પ્રકાશમાનત્વ અયોગઃ । તેષાં આત્યન્તિકસત્ત્વે
 ચ અપ્રકાશમાનત્વ અયોગઃ । તથા ચ બાધ્યમાનત્વ અયોગઃ સ્થાત્ ઇતિ ન
 સત્ત્વં નાપિ સદસત્ત્વં પરસ્પરવિરોધાત્ ઇતિ અનિર્વાચ્યત્વં એવ વિમુશ્યમાને
 સિદ્ધ્યતિ । ચિદાત્મા એવ પરમાર્થસદ્રૂપઃ । સત્ત્વેનૈવ નિર્વાચ્યઃ સઃ ।
 અબાધિતસ્વયમ્પ્રકાશતા એવ સત્તા ભવતિ । સા ચ સ્વરૂપં એવ આત્મનઃ । ન
 તુ તદ્ અતિરિક્તા ભવતિ । સત્તાસામાન્ય-અર્થક્રિયાકારિત્વાદિકં નૈયાયિકાદિભિઃ

अभ्युपगम्यमानं सर्वं आत्मसत्ताधीनसत्ताकत्वात् अलक्षणां अवे । न अेकसत्
 षति अनेन अेकसत्तावाहं अनुस्मारयति भगवान् । तज्जडं ङ्यसत् षति अनेन
 देडेन्द्रियादिप्रपञ्चस्य अत्यन्त असत्त्वपक्षं अपि संसूययति ।

व्यावहारिकदृष्ट्या भ्रान्तिप्राप्त-अहम्पदाभिधेयत्वं देडेन्द्रियादीनां
 निषिध्यते । तेषु अहन्त्वभ्रमनिवृत्तिं विना अहमः मूला-वेषणस्य
 अशक्यसम्पादत्वात् । यावर्कादायः छि वादिनः विग्रहादीनां अवे
 अहम्प्रत्ययगम्यत्वं उररीकुर्वन्ति । तदपि अनुयितं षति निरुपणीयम् ।
 कोऽहं कुतोऽहं षति विचारः संशयपूर्वकः अवे । स य
 वादिविप्रतिपत्ति-अधीन षति तत् अभिमतपक्षाणां असाधुत्वनिरुपणं अपि
 प्रस्तुत-उपष्टम्भकतया जिज्ञासु-उपयोगितया य भगवता कृतम् ।
 न पुनः परमतनिषेधव्यासिनतया षति बोध्यम् ।

किञ्च अज्ञानाद् अनादिकावात् आरभ्य भ्रान्त्या प्रसक्तमनात्मदेहाद्यै आत्मभ्रमं
 अध्यारोपापवाद-न्यायं आश्रित्य अपवदितुं विग्रहादि अनात्मत्वं भगवान्
 व्यवस्थापयति । व्यवहारदृष्ट्याध्यारोपः परमार्थदृष्ट्या अपवादः ।
 उपदेशादिव्यवहारार्थं अवे व्यवहारपरमार्थदृष्टिसम्भेदनं
 अपि अङ्गीकृत्यते । अेतत् दृष्टिपरिकल्पनमूलकं अवे सत्तत्रैविध्य
 कल्पनं अपि । घटाद्यो व्यावहारिकाः । रज्जुसर्पाद्यः प्रातिभासिकाः ।
 वन्ध्यापुत्रः शशशृङ्गाद्यः तु अत्यन्त असन्तः षति यैवं
 अवान्तरवैलक्षण्यकल्पनं अपि अज्ञबोधनार्थं अवे । परमार्थतः
 तु देहाद्यः वा रज्जुसर्पाद्यः वा शशविषाणाद्यः व सर्वेऽपि
 विकल्पनामात्रतयाऽत्यन्त असन्तः अवे । अतः अेवाविग्रहादीनां अत्यन्त असत्त्वं
 वैज्ञानिकदृष्ट्या भगवता “तज्जडंङ्यसत् षति” प्रतिश्रुतम् ।
 तत्त्वविद्यो भगवतः श्रीरमणस्य तत्त्वदृष्ट्या देडेन्द्रियादिकं
 जगदभिवं आत्मरूपं अवे षति शशशृङ्गसमानं असद् अवे भवति ।
 अवे असतः जगतः आत्मसत्तया सत्त्वकल्पने य प्रातिभासिकव्यावहारिकादिषु
 वस्तुषु त्रिषु अपि समानत्वेन सत्तत्रैविध्यकल्पनायाः न अवकाशः अवे ।
 अप्पण्डसद्रूपात्मदर्शने जाते देडेन्द्रियादेः जगतः जगत्वमेव विनश्यति ।
 तत्सर्वं आत्मनि तिरोभवति । तन्मात्रं य तत्त्वतो न भिद्यते ।
 षदं अवे अभिप्रेत्य “स्फुरति लृत्स्वयं परमपूर्णासत्” षति
 देडेन्द्रियादिभेदप्रतिभासशून्यं आत्मज्ञानं विचारकृततया प्राग्
 अभिहितम् । अवे य विग्रहादिकार्यकरणसङ्घाते नाऽहं नाऽहं षति

વિચારેણ નિષિદ્ધે મિથ્યા-અહકારબાધેન પરિશિષ્ટ-અખાણ્ડસદ્ગુણ અહં
સ્વરૂપબોધઃ પર્યવસ્યતિ ઇતિ ભાવઃ । વિગ્રહેન્દ્રિયપ્રાણધીતમઃ ઇતિ
નપુંસક -એકવદ્ભાવઃ ॥ ૨૨ ॥

પરમપૂર્ણસત્ અલયસત્તયા એકસત્ ઇતિ નિરહમ્બાક્કાલીનસ્ય અહમઃ તસ્ય
ચ સ્ફુરતિ ઇતિ સ્ફુરણાક્રિયાશ્રયત્વં અપિ આવેદિતમ્ । અતઃ ભવતિ સન્દેહઃ
સત્ત્વભાસકં સ્ફુરણાન્તરં અસ્તિ ન વા ઇતિ । અસ્તિ ચેદ્ જડત્વપ્રસંગઃ, નાસ્તિ
ચેત્ અસત્ત્વ આપત્તિઃ ઇતિ ઇમં સંશયં પરિહર્તું સચ્ચિતોઃ અભેદં આહ -

સત્ત્વભાસિકા ચિત્કવવેતરા । સત્તયા હિ ચિત્ ચિત્તયાહ્યહમ્ ॥ ૨૩ ॥

સત્ત્વભાસિકેતિ । આત્મસત્ત્વસ્ય ભાસિકા પ્રકાશપ્રયોજિકા ઇતરા અન્યા ચિત્કવ
અસ્તિ । ન કુત્રાપિ અસ્તિ ઇત્યર્થઃ । સત્ત્વભાસકચિત્ અન્તરં નાસ્તિ ઇતિ યાવત્ ।
કુત ઇતિ અપેક્ષાયાં આહ - સત્તયા ઇતિ । હિ યતઃ સત્તયા સત્ત્વેન એવ
ચિદ્ભવતિ । ચિત્તયા એવ હિ અહં સદ્ભવતિ । સચ્ચિતોઃ અભેદાત્ ઇતિ ભાવઃ ।
સત્ત્વભાસકચિદ્-અન્તરં અસ્તિ ચેદ્ તાદૃક્ ચિદ્ અન્તરસત્ત્વભાસકચિત્ અન્તરં
અડગીકર્તવ્યમ્ । એવમેવ તસ્ય તસ્ય અપિ સ્યાત્ ઇતિ અનવસ્થા દુર્વારા । અતઃ સદ્
એવ ચિદ્ ચિદ્ એવ સત્ ઇતિ સ્વીકાર્યમ્ । તથા ચ સત્ત્વં સ્વયમ્પ્રકાશમાનત્વં
એવ । આત્મનઃ સર્વવિશેષરહિતત્વાત્ સત્તા સામાન્યરૂપત્વં એવ, નતુ
સત્તાશ્રયત્વમ્ । એવં ચિત્ત્વં અપિ સવિત્પ્રકાશવદ્ આત્મસ્વરૂપ-અવ્યરિકતં
એવ, ન તુ જ્ઞાનક્રિયાશ્રયત્વમ્ । જ્ઞાતૃત્વં તુ આત્મનઃ બુદ્ધ્યાદિ-ઔપાધિકં
એવ । એવં ચ ન અનવસ્થાદિદોષપ્રસંગઃ । આત્મનઃ સચ્ચિદ્શયોઃ
એવ દેહાદિપ્રપચ્ચેષુ ભાનં ન સ્વતઃ તેષુ સત્ત્વભાને સિદ્ધ્યતઃ ।
જડત્વાત્ અનિર્વચનીયત્વાત્ અસત્વાત્ ચ । “અસદ્વા ઇદમગ્ર આસીત્”
નૈવેહ કિંચન અગ્રે આસીત્ ઇત્યાદિશ્રુત્યા પ્રત્યક્ષાદિ અનુભવેન ચ
દેહેન્દ્રિયગગન-પવનાદિપ્રપચ્ચસ્ય આધન્તયોઃ અસત્ત્વં અવગમ્યતે ।
મધ્યકાલે તેષાં સત્ત્વં પ્રતીયતે । આધન્તયોઃ અસદ્ભૂતાનાં
વર્તમાનદશામાત્રે સત્ત્વેન પ્રતિભાસમાનાનાં દેહેન્દ્રિયાદીનાં કદાચિદ્
અસત્ત્વં કદાચિત્ સત્ત્વં ઇતિ સદસદ્ ઉભયરૂપત્વં વક્તું ન શક્યતે ।
સત્ત્વ-અસત્ત્વયોઃ અન્યોન્ય-પ્રતિદ્વન્દ્વરૂપત્વેન અન્યતરનાશં અન્તરા નિવેશન
(bringing to rest, fixing) અસમ્ભવાત્ । એવં ચ અવશ્યં અન્યતરપ્રણાશે
સ્વીકર્તવ્યે વર્તમાનદશાપ્રતીતસ્ય સત્ત્વસ્ય એવ પ્રણાશઃ અભ્યુપેયઃ ।
તથા ચ ત્રિષુ અપિ કાલેષુ અસત્ત્વં એવ દેહેન્દ્રિયાદિપ્રપચ્ચસ્ય સિદ્ધ્યતિ ।
ન ચ આધન્તયોઃ પ્રતીતસ્ય અસત્ત્વસ્ય એવ પ્રહાણં ભવતુ । એવં

येत् प्रपञ्चस्य कालत्रयेपि सत्त्वं अवे सिद्ध्येत् इति वाच्यम् । आद्यन्तयोः
 चिरतरं असत्त्वप्रतीतेः । अतः अचीरप्रतीतमध्यकालसत्त्वस्य अवे प्रज्ञाणं
 श्रुतियुक्ति-अनुभवसिद्धं इति दृश्यप्रपञ्चस्य असत्त्वं सिद्धम् ।
 “आदावन्ते ये यन्नास्ति वर्तमाने अपि तत्तथा” इत्यादि वचनात् य ।
 अवे य प्रपञ्च-असत्त्ववादिनां केषाञ्चिद् आचार्याणां पक्षः । सत्त्वादिनां
 अप्पाण्डसन्मात्रं सर्वत्र प्रपञ्चे दृश्यते इति पक्षः । सोऽपि उपपन्नः
 अवे । “सदैव सोम्य एदमग्र आसीत्” इत्यादिश्रुतिभिः आद्यन्तयोः
 सद्रूपत्वं प्रपञ्चस्य प्रतिपादितम् । स्थितिकाले य प्रमाणाप्रवृत्तौ
 सत्यां सर्वं सत् इति अवे प्रतीयते इति अनुभवसिद्धम् । “असद्वा एदमग्र
 आसीत्” इत्यादिश्रुतियुक्तयोः य अनभिव्यक्तसत्ताकत्वप्रतिपादकतया
 यरितार्थत्वेन सत्त्वश्रुतियुक्तयोः अन्यथा उपपादन-असम्भवात्
 सदातनी-सार्वत्रिकी सर्ववस्तुसत्ता वाधवात् ऐक अवे इति युक्ता । अवे
 सत्ता-ऐक्ये सिद्धे आदावन्ते य कारणब्रह्मरूपसत्तया अवे प्रपञ्चस्य
 सत्त्वं न तु तत् अतिरिक्तसत्ताकत्वम् । अप्पाण्डसत्त सर्वत्र दृश्यते
 इत्ययं सत्त्ववादिनां अभिमतः पक्षः । पक्षद्वय अपि क्षोदक्षमं अवे ।
 परन्तु देशकालपरिच्छिन्न-अनन्तसत्ता समवायार्थकियाकारित्वादिक्लपनं
 पक्षद्वयबहिर्भूतं सर्वश्रुतियुक्तिविरुद्धं अनुचितं अवे ।

प्रपञ्चस्य सदसत्त्वपक्षद्वयं सप्रयोजनं अवे । आत्मत्वेन
 कल्पितेषु देहादिषु असत्त्वबुद्ध्यया आत्मत्वनिरासद्वारा औकात्यदर्शने
 प्रपञ्चासत्त्ववादः उपयुज्यते । अवे सत्त्ववादोऽपि । कथं इति येत् असद्वात्
 अस्य अन्यार्थत्वेन प्रपञ्चस्य नासत्त्वं मन्तव्यम् । किन्तु सर्वं सद् अवे ।
 प्रपञ्चस्य असत्त्वस्थापनार्थं सत्त्वप्रसिद्धिः वक्तव्या भवति । प्रपञ्चे
 सत्त्वप्रसिद्धौ तद्विशेषित्वात् असत्त्वं न सिद्ध्यति । तत्र सत्त्व-अप्रसिद्धौ
 य प्रतियोगिप्रसिद्धि-अभावेन तत्प्रतिशेधक असत्त्वम् सुतरां न
 सिद्ध्यति । अवे सर्वत्र सत्तया प्रतिरुद्धं असत्त्वं निरास्पदं भवेत् इति
 अप्पाण्ड-सन्मात्र-आत्मवस्तुपरिशेषे सिद्धे देहादिप्रपञ्चाकारस्य पृथक्
 अप्रतिभासमानत्वेन सञ्चिन्मात्रं अप्पाण्डं वस्तु अवे अहं इति साक्षात्कारात्
 स्वात्मप्रतिष्ठासिद्धिः प्रयोजनम् । अतः अप्पाण्डसञ्चिद्रूपत्वं आत्मनः
 अवे न अन्यस्य इति सिद्धम् । अवे आनन्दत्वं अपि । न आनन्दत्वं आत्मनः ।
 “विज्ञानं आनन्दं स्यात्” यो वै भूमा तत् सुषुम्” “अेष
 परम आनन्दः सत्यं ज्ञानं अनन्तं ब्रह्म” इत्यादि श्रुतिभ्यः ।

તાન્ત્રિકાઃ તુ આત્મનઃ ધર્મત્વેન સચ્ચિદાનન્દાન્ કથયન્તિ । આત્મા
 સત્ત્વધર્મકો વા સદ્રૂપો વા ઇત્યાદિવિવાદાત્ પ્રાક્ તાદૃક્ વિવાદાસ્પદીભૂતં
 જડવિલક્ષણં અનૂતભિન્નં સ્વતસ્ચિદ્ધં કિંચિત્ તત્ત્વં વાદિભિઃ સર્વેઃ
 અપિ અડ્ગીકાર્યં અકામેન અપિ । અન્યથા સ્થિરસ્ય કસ્યચિત્ વિવાદકર્તુઃ
 અભાવે ધર્મત્વાદિસર્વવિવાદલોપપ્રસંગઃ । અતઃ વિવાદકર્તૃત્વેન
 વિવાદાભિજ્ઞાત્વેન વિવાદકૃતજયપરાજયરૂપ કુલભાગત્વેન ચ
 સ્થિરઃ કશ્ચિત્ અભ્યુપેયઃ । સ ચ ન કેનાપિ નિરાકર્તું શક્યતે ।
 નિરાલમ્બનવિવાદાસમ્ભવાત્ । સ ચ સચ્ચિદાનન્દરૂપઃ ઇતિ અનુભવસિદ્ધત્વેન
 ન કારણાન્તરં માર્ગણીયમ્ । ઇદં અનુભવસિદ્ધત્વમેવ “ચિત્તયા હિ અહં
 ઇતિ” ભગવાન્ આહ । સચ્ચિદ્રૂપઃ આત્મા સ્થિરઃ કશ્ચિત્ સર્વેઃ વાદિભિઃ
 અડ્ગીકાર્યઃ ઇતિ તદર્થઃ । અયં વિશેષાર્થઃ યદિ ન અભવિષ્યત્ તર્હિ
 “ચિત્તયા હિ સત્” ઇતિ એવ પ્રયોગઃ અભવિષ્યત્ । “સત્ત્વભાસિકા
 ચિત્સ્વવેતરા” ઇતિ સત્ત્વસ્ય ચિત્ અન્તરભાસ્યત્વપ્રતિક્ષેપે
 સત્વાભિન્નચિદ્ભાસ્યત્વશઙ્કાયાં તદ્ અપોદનાર્થં સત્તયા હિ ચિત્ ચિત્તયા
 હ્યહં ઇત્યાહ । અયં ભાવઃ ચિત્સ્વરૂપલાભઃ સત્ત્વેન એવ । તચ્ચ સત્ત્વં
 ચિત્સ્વરૂપમેવ સેત્સ્યતિ । સત્ત્વસ્ય ચિદ્ભિન્નત્વે ચિતઃ અસત્ત્વપ્રસંગાત્ ।
 ન ચ ઇષ્ટાપત્તિઃ । ચિદ્ અસ્તિ ઇતિ વ્યવહારવિલોપાપત્તેઃ । એવં સતઃ
 સ્વરૂપલાભશ્ચ ચિત્તૈવ । તચ્ચ સત્ત્વં ચિદ્ભિન્નમ્ । ચિદ્ભિન્નત્વે
 સતિ સત્ત્વરૂપ-અલાભપ્રસંગાત્ । ન ચ સદંશેન ચિત્ ચિદંશેન સત્
 ચ પરસ્પરભાસ્યભાસકતાં પ્રાપ્નોતિ ઇતિ વાચ્યમ્ । આત્મનઃ નિરંશત્વેન
 તત્રાંશભેદકલ્પના અનુપપત્તેઃ । કથં તર્હિ નિર્વિશેષસ્ય નિરવયવસ્ય
 અતિસૂક્ષ્મત્વેન અતીન્દ્રિયસ્ય આત્મનઃ સચ્ચિદ્રૂપત્વસિદ્ધિઃ । સચ્ચિતોઃ
 અભેદેન એવ સ્વયમ્પ્રકાશમાનતાપ્યસત્ત્વસ્ય પ્રાક્ ઉક્તરીત્યા સિદ્ધેઃ ।
 નનુ નિર્ધર્મકે આત્મનિ કથં સ્વયમ્-પ્રકાશમાનતારૂપસત્ત્વાશ્રયત્ત્વં
 સમ્ભવતિ । નિર્ધર્મકત્વભંગાપત્તેઃ ઇતિ ચેત્ । ન । સદ્રૂપત્વ ઉક્ત્યા
 એવ પ્રત્યુક્તત્વાત્ । નનુ કથં સચ્ચિદાદિશબ્દપ્રત્યયવિષયત્ત્વં
 નામજાતિક્રિયાગુણવિહીનસ્ય નિર્વિશેષસ્ય આત્મનઃ । સર્વે ચ શબ્દાઃ
 નામજાત્યાદિસમ્બન્ધસાપેક્ષં એવ અર્થ બોધયન્તિ ઇતિ નિયમઃ ।
 અતઃ ન ચિદાદિશબ્દપ્રત્યયવિષયત્ત્વં આત્મનઃ સિદ્ધ્યતિ ।
 “યતો વાચો નિવર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સહ । અનિરુક્તે અનિલયને
 ઇતિ ચ” શ્રુતયઃ અવાચ્યત્ત્વં આત્મનઃ આમનન્તિ । અવ્યપદેશ્યસ્ય

य आत्मनः अव्यपदेश्यता कथं एति येत् अतद्व्यावृत्त्या एति गृहाण ।
 जतिगुणङ्कियाकुलगोत्रसूत्रविडीनत्वात् अद्रयत्वात् अविषयत्वात् आत्मत्वात् य
 केनापि एदन्तया विधिमुपेन व्यपदेशः सम्भवति । अतः सत् एति अस्य असत्
 न एत्यर्थः । सिद् एति अस्य अचित् न एत्यर्थः । आनन्दं एति अस्य आनन्दं न
 एत्यर्थः सिद्ध्यति । एवं य अनृतजडदुःखात्मकप्रपञ्चव्यावर्तकत्वं
 आयाति । प्रपञ्चस्य अनृतत्वं प्राक् स्थापितम् । “वायारम्भणं विकारो
 नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्” एत्यादिश्रुतिभ्यश्च तत्सिद्धम् ।
 लोकाप्रसिद्ध-अनित्यज्ञानिदृष्टपत्वप्रतिषेधेन अपि चित्त्वं उच्यते ।
 नित्यज्ञानिदृष्टं ब्रह्म एत्यर्थः पर्यवस्यति ।

“न हि विज्ञातुः विज्ञातेः विपरिलोपः विद्यते अविनाशित्वात्”

एत्यादिश्रुत्या विज्ञातृस्वदृष्टपत्यतिरिक्तनित्यज्ञानिसिद्धेः । तथा य
 अनृतजडदुःखव्यावृत्त्या सद् आदिशब्दाः आत्मानं बोधयन्ति एति आकरे
 विस्तारः ॥ २३ ॥

एवं “मानसं तु किम्” एति आरभ्य ज्ञवात्मपरिशोधनं
 कृतम् । तेन य अयं अर्थः परिनिष्पन्नः ।
 प्रत्यक्षानुमान-उपमानशब्द-अर्थापत्यादिमान-अगम्यत्वात् ज्ञातुः
 स्वदृष्टत्वेन नास्ति एति अपलपितुं अशक्यत्वात् य परिशेषतः
 देहेन्द्रिय-अन्तःकरणदिप्रत्याख्यानप्रकारेण स्वयं अन्विष्य तत्साक्षितया
 अविषयीभूतस्वयम्प्रकाश-सच्चिदानन्दरूपः आत्मा ज्ञेयः एति ।
 एवं ज्ञवात्मपरिशोधनं कृत्वा तस्य परमात्मान्मित्रत्वं कथयितुं
 परमात्मपरिशोधनं आड -

एशज्जवयोर्विषधीभिदा । सत्स्वभावतो वस्तु केवलम् ॥ २४ ॥

एशेति । एशज्जवयोः एशः सर्वज्ञं सर्वशक्तं मायाशबलं
 सर्वनियामकं चैतन्यम् । ज्जवः डिञ्चिज्ञं डिञ्चित्तकृतं
 देहेन्द्रियान्तःकरणदि-उपाधि-अवच्छिन्नं तत्प्रतिबिम्बितं वा चैतन्यम् ।
 तयोः एशज्जवयोः वेषधीभिधा वेषः उपाधिः तस्य धीः भ्रान्तिप्रत्ययः
 तेन भिदा भेदः भवति एति शेषः । उपाधिभ्रान्तपरित्यागे विचारेण
 एशज्जवयोः सत्स्वभावतः सद्रूपत्व-अविशेषेणात् तेनदृष्टेण वस्तु केवलं
 अपाण्डं अेकं वस्तु शिष्यते । ज्जवेध्वरभेदक-उपाधिभ्रम-अपगमे ज्जवत्वं
 एध्वरत्वं उभयं अपगच्छति । अपाण्ड-सच्चिद्रूपं अव्यपदेश्यं तत्त्वं

એકં એવ શિષ્યતે ઇત્યર્થઃ । ભગવતા શ્રીરમણેન જીવેશ્વરજગતાં
 ત્રયાણાં અપિ અત્ર મિથ્યાત્વં ઉપદિષ્ટં ઇતિ વિસ્પષ્ટં અધિગમ્યતે । અન્યથા
 વેષકલ્પના-પ્રયુક્તભેદં જીવેશ્વરયોઃ ન ઉચ્યેત । સત્સ્વભાવતઃ ઇતિ ચ ।
 અતઃ વિજ્ઞાયતે તેષાં ત્રયાણાં મિથ્યાત્વં તદ્ અભિમતં ઇતિ । અખિલવેદાન્તાનાં
 અખણ્ડૈકાર્થ ઇષ્ટત્વં ચ ભગવતા સૂચિતમ્ । વસ્તુકેવલં ઇતિ ઉપદેશાત્ ।
 વસ્તુનઃ કેવલત્વં ચ જીવેશ્વરત્વ-ઉપલક્ષિત-અખણ્ડવ્યક્તિમાત્રરૂપત્વં
 એવ । ન હિ જીવેશ્વરયોઃ અભેદઃ નામ કશ્ચન સંસર્ગરૂપઃ સ્વીક્રિયતે ।
 અપિતુ જીવત્વ-ઉપાધેઃ ઇશ્વરત્વ-ઉપાધેશ્ચ વિચારજનિતવિજ્ઞાનેન
 વિનાશે અખણ્ડૈકસચ્ચિન્માત્ર-વ્યક્તિપર્યવસાયિત્વં એવ ।
 “તત્ત્વમસિ” “અહં બ્રહ્માસ્મિ” ઇત્યાદિ શ્રુતેઃ । અતઃ
 સદ્વસ્તુ-આશ્રયવિષયાદ્ અનાદિ-અજ્ઞાનાત્ એવ જીવેશ્વરજગદ્બ્રહ્મો
 જાયતે ઇતિ તેષાં સત્સ્વભાવત્વનિર્ધારણાર્થં અવશ્યં અભ્યુપેયમ્ ।
 કિંચ ઇશજીવયોઃ વેષધીકૃતો ભેદઃ પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણસિદ્ધઃ ।
 ઉભયાનુગતં સત્સ્વભાવત્વ-ઉપલક્ષિત-અખણ્ડવ્યક્તિમાત્રત્વં
 તુ શ્રુતિવિદ્ધદ્-અનુભવમાત્રગમ્યમ્ । એવં ચ પ્રત્યક્ષાદિના
 વિરુદ્ધસ્વભાવત્વેન અવગમ્યમાનયોઃ જીવેશ્વરયોઃ એકવ્યક્તિમાત્રત્વં
 યાવત્ પ્રત્યક્ષાદીનાં અપ્રામાણ્યં ન વ્યવસ્થાપ્યતે તાવત્ દુર્ઘટમ્ ।
 ચન્દ્રપ્રાદેશિકત્વાદિસ્થલે પ્રત્યક્ષાદીનાં યથાભૂતાર્થો-આવેદકત્વ(Making
 known)-અભાવેન તદ્-રીત્યા સર્વત્ર તેષાં અનાશ્વાસપ્રતિપાદનદ્વારા અપ્રામાણ્યં
 અપિ પૂર્વાચાર્યસમ્મતં શ્રીરમણભગવદ્-અનુમતં ઇતિ ચ વિશદમ્ ॥ ૨૪ ॥

એવં વેષભ્રાન્તિપ્રત્યયમ્-અન્તરા જીવેશ્વરયોઃ ભેદ-અનુપલભ્યાત્
 ઉપાધિભૂતવેષાણાં સ્વાતન્ત્ર્યેણ સત્તાયાં પ્રમાણ-અભાવાત્ આવિદ્યકત્વે સિદ્ધે
 પરિપૂર્ણ-સચ્ચિદાત્મા જીવઃ ઇતિ અવધૃતં ભવતિ । એવં ઇશોડપિ ઇતિ ।
 દેહેન્દ્રિયાદિ-અપોહમુખેન તત્સાક્ષિતયા તદ્-અધિષ્ઠાનતયા ચ નિરુપાધિકં
 બ્રહ્મૈવાહં ઇતિ નિખિલવેદાન્ત-મૂર્ધન્યભૂત-મહાવાક્યાર્થસારસર્વસં
 બ્રહ્માત્મૈક્યજ્ઞાનં ઉપદિશતિ -

વેષહાનતઃ સ્વાત્મદર્શનમ્ । ઇશદર્શનં સ્વાત્મરૂપતઃ ॥ ૨૫ ॥

વેષહાનત ઇતિ । વેષહાનતઃ ઇશજીવયોઃ યો વેષઃ ઉપાધિઃ તસ્ય
 હાનતઃ પ્રાક્ ઉક્તરીત્યા વિચારેણ વિના અસમ્પાદનાત્ સ્વાત્મદર્શનં
 યત્ અખણ્ડસચ્ચિદાત્મજ્ઞાનં તદેવ ઇશદર્શનં પરમાત્મજ્ઞાનં
 ભવતિ । તદ્ ઉપપાદયતિ - સ્વાત્મરૂપતઃ ઇતિ । વિવેકેન શોધિતસ્ય

ईशस्य शोधितस्वात्मरूपत्वात् एत्यर्थः । स्वात्मा च सर्वेषां
 नित्यसिद्धः एति स्व-अभिन्नब्रह्मज्ञानार्थं न यतनीयम् । किन्तु
 अज्ञानजनितवेषनिवृत्त्यर्थं एव । तत्र प्रथमं स्वात्मनः वेषडाने जाते
 परमात्मनः वेषडानं अपि सिद्ध्यति एति न तद्वेषडानार्थं अपि पृथक्
 प्रयत्नः आस्थेयः । स्वात्मवेषग्रहणमूलकत्वात् ईशवेषकल्पनस्य ।
 यद्वि स्वात्मनः वेषग्रहः अपनीतः भवेत् तद् ईशवेषः वा ईशो वा जगद्वा
 किमपि न स्वरूपसत्तां लभते । अतः ईशदर्शनार्थं स्वात्मवेषडानं
 अन्तरा न अन्या गतिः । आत्मा एव ब्रह्म एति च सर्वोपनिषदां सिद्धान्तः ।
 स्वात्मविद्यारापेक्षया ईशदर्शनार्थं न अन्यः अस्ति उपायः । स्वात्मविचारः
 एव ब्रह्मविचारः एत्युच्यते । स्व-अन्यत् येत् ब्रह्मविचारः अपि अन्यः
 स्यात् । स्व-अन्यत्वे स्वीकृतेऽपि तादृशस्य ब्रह्मणः न विद्यारापेक्षा
 भवति । विद्यारात् प्राक् एव गुणपदेशमात्रेण तत्स्वरूपस्य निर्णीतत्वेन
 संशय-असम्भवात् विद्यारासम्भवः । अतः ब्रह्म-अभिन्नश्रुतविचारः
 एव श्रुत-अभिन्नब्रह्मज्ञानहेतुः । स्वात्मदर्शनं ईशदर्शनं एति
 दर्शनयोः अभेदकथनेन तद्विषययोः श्रुतेशयोः अपि अभेदः सिद्ध्यति ।
 स च अभेदः न श्रुतत्व-ईश्वरत्वाभ्यां सम्भवति । परस्परविरुद्धत्वात् ।
 किन्तु स्वात्मरूपतः पूर्वोक्तसत्त्वभावात् एत्यर्थः ॥ २५ ॥

परितिष्ठितं आत्मतत्त्वज्ञानं सकृद्वं प्रतिजानीते भगवान् -

आत्मसंस्थितिरस्वात्मदर्शनम् । आत्मनिर्द्धयाद्यात्मनिष्ठता ॥ २६ ॥

आत्मसंस्थितिरिति । आत्मनि संस्थितिः एव स्वात्मदर्शनम् । न अन्यत् ।
 कुतः एति येत् आत्मनिर्द्धयात् आत्मनः भेद-अभावात् । एतत् उक्तं भवति ।
 घटादिदर्शनं एव स्वात्मदर्शनं न भवति । विज्ञानस्वरूपत्वात् आत्मनः ।
 न भवतु यस्य यत् स्वरूपं भवति तस्य ज्ञानान्तरविषयत्वं सम्भवति ।
 स्वात्मनि डियाविरोधात् । ज्ञानान्तरविषयत्वे ज्ञानस्वरूपभङ्ग-आपत्तेश्च ।
 यो हि ज्ञाता स एव दर्शनरूपः । तस्य च सर्वात्मकत्वात् ज्ञातुः
 ज्ञातु-अन्तर-अभावाच्च न दर्शनविषयत्वम् । तथा च श्रुतिः ।
 “विज्ञातारं अरे डेन विजानीयात्” “स वेत्ति वेधं
 न च तस्य अस्ति वेत्ता” एत्याद्याः । अतः च आत्मभावापत्तिः एव
 आत्मदर्शनम् । स्वाभाविकी आत्मभावापत्तिश्च नित्यसिद्धा अपि अविद्यया
 अप्राप्ता एव भवति । अतः अविद्याजनितविपरीतग्रहे विद्यया अपनीते सा
 अभिव्यज्यते एति आत्मदर्शनं आत्मा आसिः वा उपचारमात्रं एव । ज्ञानेन

અજ્ઞાન-તત્કાર્યદેહાદિ-અધ્યાસનિવૃત્તૌ સ્વાભાવિકી યા સ્વાત્મભાવસ્થિતિઃ
સા એવ આત્મનિષ્ઠતા અપિ ભવતિ । આત્મનિર્દયાત્ એવ । ન અન્યાદૃશી
ગુહસ્થતા એવ દેવદત્તસ્ય । આત્મનઃ અદ્વયત્વેન અનન્યત્વાત્ । યથા
સ્વસ્વરૂપ-અનન્યત્વેન આત્મદર્શનં આત્મભાવપ્રાપ્તિઃ એવ સમ્ભવતિ તેન
એવ હેતુના આત્મનિષ્ઠતા અપિ ઇતિ તાદૃશઃ વ્યવહારઃ અપિ ઔપચારિકઃ એવ
ઇતિ ભાવઃ । અનેન જીવન્મુક્તસ્થિતિઃ અભિહિતા કૃતકૃત્યતા ય સૂચિતા ।
નિત્યમુક્તસ્વભાવસ્ય આત્મનઃ અજ્ઞાન-આવરણં એવ બન્ધઃ ઇત્યુચ્યતે ।
જ્ઞાનેન તન્નાશઃ એવ મુક્તિઃ । નષ્ટે ચ અજ્ઞાને દૃશ્યમાનઃ વ્યવહારઃ
સર્વોઽપિ કૌતુકાય એવ વિદુષઃ ॥ ૨૬ ॥

નનુ કુતઃ આત્મસંસ્થિતઃ એવ આત્મદર્શનં ઇતિ આકાઙ્ક્ષાયાં આહ -

જ્ઞાનવર્જિતાઽજ્ઞાનહીનચિત્ । જ્ઞાનમસ્તિ કિં જ્ઞાતુમન્તરમ્ ॥ ૨૭ ॥

જ્ઞાનવર્જિતેતિ । જ્ઞાનવર્જિતા વૃત્તિજ્ઞાનવર્જિતા અજ્ઞાનવર્જિતા
ય યા ચિત્ ચૈતન્યં જ્ઞાન-અજ્ઞાનવિલક્ષણં જ્ઞાનં આત્મદર્શનં
ભવતિ । તત્ જ્ઞાતું અન્તરં ભેદઃ નાસ્તિ કિમ્ ? ન અસ્તિ ઇત્યર્થઃ ।
જ્ઞાતત્વ-અજ્ઞાતત્વવિલક્ષણ-જ્ઞામિમાત્રસ્વભાવકં આત્માનં
અન્યજ્ઞાનેન વિષયીકર્તું ભેદઃ નાસ્તિ ઇતિ । જ્ઞાનવર્જિતત્વ-ઉક્ત્યા
અજ્ઞેયત્વં ઉક્તમ્ । અજ્ઞાનહીનત્વ ઉક્ત્યા ચ જ્ઞેયત્વં અભિહિતમ્ ।
જ્ઞેયત્વ-અજ્ઞેયત્વ-ઉભયશૂન્યકથનેન જ્ઞાતત્વ-અજ્ઞાતત્વવિલક્ષણં
એવ જ્ઞાનં ઇતિ ઉક્તં ભવતિ । તચ્ચ જ્ઞાનં આત્મરૂપમ્ । અતઃ
જ્ઞાતત્વ-અજ્ઞાતત્વ-ઉભયશૂન્યં આત્મતત્ત્વં વેતું જ્ઞાનાન્તરં ન
સમ્ભવતિ । જ્ઞાનાન્તરં અસ્તિ ચેત્ તેન જ્ઞાતત્ત્વં આત્મચૈતન્યસ્ય સ્યાત્ ।
તથા ચ ચૈતન્યભેદાપત્તિઃ । કિં ચ આત્મનઃ જ્ઞાતત્વ-આપત્તિશ્ચ ।
જ્ઞાતત્વે ચ આત્મનઃ જડત્વવિકારિત્વાદયઃ દોષાઃ પ્રાદુષ્યઃ । અન્તરં
ઇતિ અનેન જ્ઞાનાન્તરવિષયતાપાદકભેદઃ જ્ઞાનમાત્રસ્વરૂપે આત્મનિ
નાસ્તિ ઇત્યર્થઃ । નિત્યસિદ્ધજ્ઞાન-પ્રકાશસ્ય સ્વરૂપ-અભિવ્યક્તૌ
જ્ઞાનાન્તર-અપેક્ષા ય ન યુજ્યતે । સ્વતઃસિદ્ધપ્રકાશાત્મત્વાત્ । ન
ખલુ દીપઃ સ્વસ્વરૂપ-અભિવ્યક્ત્યર્થ અન્યદીપપ્રકાશં અપેક્ષતે ।
નાપિ ચ જ્ઞાનાજ્ઞાનવિલક્ષણરૂપ-જ્ઞાનાત્ અન્યત્ જ્ઞાનં અસ્તિ । યેન
સ્વરૂપજ્ઞાને અપિ અપેક્ષેત । તથા ચ આત્માનં જાનામિ ન જાનામિ ઇતિ એતદ્
ઉભયવિલક્ષણચૈતન્ય-માત્ર અવસ્થિતિઃ યા પૂર્વા ઉક્તા સા એવ આત્મદર્શનં
ઇતિ ભાવઃ ।

“अन्यदेव तद्विदितात् अथो अविदितात् अधि”

“अविज्ञातं विज्ञानतां विज्ञातं अविज्ञानताम्”

ध्यादि श्रुतेः ।

किञ्च अत्र अर्थान्तरं अपि ।

ज्ञातत्व-अज्ञातत्व-उभयविलक्षणज्ञानैकरसे स्यात्मानि

शास्त्र-आचार्य-उपदेशादिना लब्धे ज्ञातुं अन्तरं अन्यत् वस्तु अस्ति

किम् ? आत्मविज्ञानेन एव सर्वविज्ञानप्राप्तेः । कृतकृत्यत्वाच्च

विज्ञेयान्तरं न अवशिष्यते इति ।

ननु ज्ञान-अज्ञानविलक्षणज्ञानस्य ज्ञानार्थं यद्विज्ञानान्तरं नास्ति

तदा “तत्त्वमसि” “अहं ब्रह्मास्मि” “तदात्मानं

एव अवेत्” “अेतं आत्मानं विदित्वा” इत्याद्याः श्रुतयः

ज्ञानान्तर-अस्तित्व-आवेदका निरर्थिका भवेयुः इति चेत् । न ।

अविद्याजनितविपरीतग्रहणनिवृत्त्यर्थं ज्ञानान्तर-अस्तित्वा-आवेदकत्वात् तासाम् ।

“ज्ञानाभ्युदं ब्रह्म” न ज्ञानाभि ब्रह्म इति अविद्यया अन्तः करणार्थेषु

लौकिकैः व्यवहियते । आत्मानं ज्ञान-अज्ञानविलक्षणज्ञानमात्रं

विवेकतः पृथक्कृत्य अपोहार्यं ज्ञानस्वरूपस्य अपि ज्ञानान्तर-अपेक्षया

उपदेशः श्रुतिषु कियते न पुनः स्वभावसिद्धज्ञानस्वरूपप्रकाशनार्थं

ज्ञानान्तर-अपेक्षा श्रुतिभिः उपदिश्यते । अन्तःकरणार्थै

आत्मत्वज्ञानान्तेः अभावे य ज्ञानान्तर-उपदेश-आनर्थक्यं इष्टं

एव । विपरीतग्रहण-निमित्त-अभावे नैमित्तिक-उपदेशस्य अपि

असम्भवात् । अतः ज्ञानाज्ञानविलक्षण-ज्ञानात्मकं स्वरूपं इति

साधु एव । अतेन उयोपादेयविलक्षणत्वं अर्थात् उक्तं भवति ।

ज्ञानाज्ञानविलक्षणज्ञानस्य स्वस्वरूपभूतत्वेन न उच्यत्वं

उपादेयत्वं वा शक्यं वक्तुम् । उच्यत्वं-उपादेयत्वयोः भेदसापेक्षत्वात् ।

स्वस्माद् अन्यत् उच्ये उपादेयं वा भवति । न तु स्वस्य स्वयं एव उच्यं

उपादेयं वा भवति । भेदाभावात् । “अस्ति किं ज्ञातुमन्तरम्”

य भेदं व्यावर्तयति भगवान् । ज्ञानाज्ञानविलक्षणत्व-उपदेशेन

ज्ञानस्वरूपस्य आत्मनः उयोपादेय विलक्षणत्वं व्यक्त-अव्यक्तविलक्षणत्वं

कार्यकारणविलक्षणत्वं सत्वासत्त्वविलक्षणत्वं य अेकेन

भेद-असम्भवेऽतुना एव भगवता संक्षिप्य उपदिष्टं इति बोध्यम् ।

તથા ચ સર્વ-વિશેષપ્રત્યસ્તમિત-આત્મતત્ત્વં અતિસૂક્ષ્મં ઇતિ ભાવઃ ॥ ૨૭ ॥

એવં જ્ઞાનાજ્ઞાનવિલક્ષણ-જ્ઞામિમાત્રસંસ્થિતિરૂપાં જીવન્મુક્તિસ્થિતિં
અભિધાય જીવન્મુક્તિ-વિદેહમુક્ત્યોઃ ઉભયોઃ અપિ આનન્દ-આત્મત્વં ઉપદેષ્ટું
ઉપક્રમતે -

કિં સ્વરૂપમિત્યાત્મદર્શને । અવ્યયાડભવાડડપૂર્ણચિત્સુખમ્ ॥ ૨૮ ॥

કિં સ્વરૂપમિતિ । કિં સ્વરૂપમ્ દેહેન્દ્રિયાદિષુ અહન્તયા ભાસમાનેષુ
મુખ્યાત્મસ્વરૂપં કીદૃશં ઇતિ પ્રાક્ ઉક્તદિશા વિચારેણ આત્મદર્શને
જ્ઞાનાજ્ઞાનવિલક્ષણજ્ઞાનમાત્રસ્થિતિલાભે જાતે,અવ્યયં નાશરહિતં
અભવં ભવઃ સંસારઃ તદ્ રહિતં સાંસારિકસુખદુઃખોભયવિલક્ષણં
ઇત્યર્થઃ । આપૂર્ણ આસમન્તાત્, પુરસ્તાત્ પશ્ચાત્ દક્ષિણાતઃ ચ
ઉત્તરેણ-અધસ્તાત્-ઉપરિષ્ઠાત્ ચ વ્યાપકં ચિન્મયં સુખં અનાયાસલક્ષણં
સિદ્ધ્યતિ ઇતિ શેષઃ ॥ અથવા કિં સ્વરૂપં ચસ્ય તત્ કિંસ્વરૂપં જ્ઞાતં
ઇતિ અજ્ઞાતં ઇતિ વા નિર્ણેતું અશક્યં આત્મસ્વરૂપમિતિ એવં આત્મદર્શને
જાતે ઇત્યર્થઃ । શિષ્ટે પ્રાગ્વત્ । આત્મદર્શનવતાં જીવન્મુક્તાનાં
સચ્ચિદાત્મપ્રાપ્તિઃ નિત્યસિદ્ધા ઇતિ પ્રાડ્નિરૂપિતમ્ । આનન્દાત્મત્વં
તેન એવ સિદ્ધં અપિ વૈષયિકસુખદુઃખવૈલક્ષ્યાણ્યબોધનાર્થે
પુનઃ ઉપદિષ્ટમ્ । સાડ્પ્યવૈશેષિકાદયઃ હિ મોક્ષસુખં સંવેદ્યં
ઇતિ વિવદન્તે । અન્યે ચ કેચન સ્વાનુભૂતિ વિષયં ઇતિ મન્યન્તે ।
ઉભયં અપિ ન ભગવદ્-રમણાચાર્યાનુમતમ્ । આપૂર્ણચિત્સુખં ઇતિ સુખસ્ય
આત્મસ્વરૂપત્વવર્ણનાત્ । શ્રુતિષુ ચ સુખસ્વરૂપત્વં આત્મનઃ અભિહિતમ્ ।
આત્માનન્દયોઃ અભેદે સિદ્ધે ચ અનુભૂતિવિષયત્વં પ્રમાણાન્તરસંવેદ્યત્વં
વા ન સડ્ગચ્છતે ।

“ચત્રત્વસ્ય સર્વં આત્મા એવ અભૂત્ તત્ કેન કં વિજાનીયાત્” ।

“ચત્ર ન અન્યત્ પશ્યતિ ન અન્યત્ શ્રુણોતિ ન અન્યદ્ વિજાનાતિ સ ભૂમા” ।

“ભૂમૈવ સુખં નાલ્પે સુખં અસ્તિ”

ઇત્યાદિ શ્રુતેઃ । અતઃ આત્માનન્દઃ ન અનુભાવ્યઃ । કિન્તુ અનુભવરૂપઃ ।
અતઃ આનન્દાત્મકાત્મભાવાપત્તિઃ એવ વસ્તુતઃ આનન્દાનુભવઃ । આત્મનિ
અનૂતજડદુઃખાત્મકત્વ-ભ્રમનિવૃત્તૌ સ્વસ્વભાવભૂત-આનન્દાત્મતાસ્થિતિઃ
અધિગમ્યતે મુક્તૈઃ । જ્ઞાનેન અજ્ઞાનનાશપ્રયુક્તદેહાદિ-અભાવઃ હિ
મોક્ષઃ । મોક્ષે દેહેન્દ્રિયમનસાં અભાવેન કથં આનન્દાનુભવઃ શક્યતે

वर्णयितुम् ? समुद्रात् उद्धृतं उदकं पुनश्च समुद्रे प्रक्षिप्तं
यथा न पृथक्त्वेन प्रतीयते तथा आनन्दात्मनि विलीनश्च मुक्तः कथं
स्वाभिन्नानन्दात्मकत्वं ज्ञातुं क्षमेत । अतः मोक्षसुखं न संवेद्यं
एति सिद्धम् ॥ २८ ॥

ननु “जक्षन्हीडन् रममाणः” “सोश्रुते सर्वाःशामान्सह ।
ब्रह्मणाविपश्चितेति” , स यदि पितृलोककामो भवति एत्यादि
श्रुतिषु मुक्तिसुखं संवेद्यं एति प्रतिपादितम् । तासां च न अप्रामाण्यं
भवितुं अर्हति । अतः मानान्तर-अवेद्यत्वे अपि मुक्ति-आनन्दस्य स्वसंवेद्यत्वं
अव्युपेयं एव । लोके च सुखी अहं एति सुखात्मकं आत्मानं स्वयं वेदयतः
एति प्रसिद्धम् । अतः आनन्दात्मकत्ववचनानां अपि स्वसंवेद्यत्व-अर्थकतया
नेयत्वात् एति आशङ्क्य आह -

बन्धमुक्त्यतीतं परं सुखम् । विन्दतीह ज्वस्तुद्वैविकः ॥ २९ ॥

बन्धेति । द्वैविकः द्वैवीसम्पत्सम्पन्नः । अथवा
जन्मान्तर-अर्जितसुकृतनिकरनिर्धूतपापनिवहः, यद्वा
द्वैवं मुक्ति सुखानुभावकप्रारब्धकर्म तत्सम्पन्नः । अथवा
द्वैववशा-आसादितज्ञानसामग्रीसम्पन्नः द्वैविकः ज्वः । न तु
सर्वोऽपि । तु शब्दः दौर्लभ्यद्योतनार्थः । एह अस्मिन् शरीरे
वर्तमाने एव । अथवा मनुष्यजन्मनि । यद्वा ज्ववदशायां एव । अथवा
विद्या-उत्पत्तिसमकाले एव न तु कालान्तरे देशान्तरे लोकान्तरे जन्मान्तरे
वा । बन्धमुक्ति-अतीतं बन्धमोक्षविलक्षणं परं निरतिशयं सुखं
सख्यिदानन्द-ऐक्यनं स्वाभाविकं अजरामरं अमयं पदं विन्दति
लभते । अलब्धत्वभ्रमनिवृत्तिं अश्रुते एति भावः । एवमभूतस्य
आत्मनः नित्यप्राप्तत्वात् ।

“ब्रह्म एव असन् ब्रह्म अयेति” “ब्रह्मवेद ब्रह्मैव
भवति” एत्यादि श्रुतिभ्यः । नित्यमुक्तस्वभावस्य आत्मनः
अज्ञान-आवरणं एव बन्धः । तन्नाशः एव मुक्तिः । बन्धस्य सत्यत्वे
अनिर्भोक्षप्रसङ्गात् मिथ्यात्वं पर्यवस्यति । सदैकस्वभावः आत्मनि
बन्धः कल्पितः । कल्पनाकाले अपि स्वभावप्रख्युतिः न आत्मनः ।
सुमित्त्वद्दुःमित्वमूढत्व-जनिमरणायः संसाराः सर्वे अपि आत्मनि
अध्यारोपिताः ।

सुभित्वादिंसंसार-अवस्थासु सर्वासु अपि विशेष्यत्वेन अनुगतः आत्मा
 अवभासते अथ । अथाऽपि सुभित्वादिविशेष-अध्यारोपवशात् अथ आत्मनः
 स्वरूप-अवस्थानं न सम्भवति । गुरुशास्त्र-उपदेशेन स्वरूप-अवस्थानं
 श्रेयः एति श्रुतेः सति सुभित्वादिदृष्टस्वरूप-अनवस्थानं निवर्तते ।
 अतः सुभित्वाद्दुःखित्वादि-विशेष-अध्यारोपसापेक्षा अथ मुक्तिः ।
 बन्ध-आरोप-अभावे मुक्तिः अपि न अपेक्षिता अथ । न भलु निगडबन्ध-अभावे
 निगडमुक्तिः आवश्यकी भवति । यदि दुःखित्वादिबन्धः नास्ति तदा
 बन्धनिवृत्तिरूपमोक्षः अपि नास्ति अथ । परमात्मनि यस्य कस्यचित्
 वास्ताविकत्व-असम्भवात् । अतः बन्धभ्रान्तिनिवृत्तिमात्रे मोक्षः अपि
 व्यावहारिकः अथ । न भलु बन्धः भ्रान्तिमत्त्व-अविद्यात्व-तद्-अभावाभ्यां
 आत्मस्वभावस्य कश्चित् विशेषः शक्यते वक्तुम् । सर्वदा तस्य
 निर्विशेष्यैतन्य-अकारसस्वभावत्वात् । अतः बन्धमुक्ति-अतीतं
 सुभस्वरूपं आत्मवस्तु अथ परमपदं एति भगवता उपदिष्टम् । तदुक्तं -

“न निरोधो न योत्पत्तिः न बन्धो न य साधकः ।

न मुमुक्षुर्न वै मुक्तः एतयेषा परमार्थता ॥ एति

किञ्च ज्ञानमुक्तिः विदेहमुक्तव्यवहारः अपि अज्ञाकल्पित अथ न परमार्थः ।
 स्वस्वाभाविक-आत्मवाभरूपे ज्ञानकले मुक्तिभेदविशेषस्य अपि
 असम्भवात् । नापि ज्ञानोदये जाते विदेहतापत्तिः । स्वविरोधि-अंशस्य
 अथ ज्ञानेन बाधितत्वात् । ज्ञान-अधिकबलस्य प्रारब्धकर्मणः
 क्लृप्त्वात् देहधारणस्य तस्य य उपज्यत्वेन ज्ञान-अविरुद्धत्वात् ।
 उपादानभूतनिद्रानाशे अपि स्वप्नसंस्कारस्य किञ्चित् कालं अनुवृत्तिवद्
 अज्ञाननाशे अपि यावत् प्रारब्धं देहादिप्रतिभास उपपन्नः अथ । स
 य चित्रव्याघ्र एव दृश्यमानः कौतुकाय अथ न बन्धाय भवति ।
 कथं एति येत् ? सदेहप्रतिभासात् य अन्य-अज्ञाननृष्ट्या अथ न
 तु स्वदृष्ट्या भवति । स्वनिश्चयेन तु स्वयं विदेहः अथ भवति ।
 अतः स्वरूप-अवस्थितेः समत्वे ज्ञानमुक्ति-विदेहमुक्तयोः स्वदृष्ट्या
 भेदकल्पना-असम्भवात् । अतः न अनयोः स्व-अनुभवतः विशेषः ।

ननु भोक्तृत्व-अभोक्तृत्वकृतः विशेषः तयोः स्यात् ।

प्रारब्धभोगार्थत्वात् देहस्थितेः एति येत् । न । भोक्तृत्व-अभिमानेन
 भोगास्वाद्येन भोगकृतः विशेषः स्यात् । न तु असङ्ग-उदासीन-आत्मैकात्म्यं
 गतस्य विदुषः अभिमानलेशः अपि सम्भावयितुं शक्यते । विदुषा

ક્રિયામાણઃ સર્વવ્યવહારઃ અપિ કર્તૃત્વાદિ-અભિમાનશૂન્યઃ ઇતિ ન અનર્થાય ।
વ્યવહારકાલે અપિ સ્વરૂપ-પ્રચ્યુતિ અસમ્ભવાત્ । સર્વભેદવ્યવહારકલ્પકે
અજ્ઞાને વિનષ્ટે જ્ઞાનમાત્રપરિશેષે સમે સતિ જીવન્મુક્તિવિદેહમુક્યોઃ ન
અણુમાત્રં અપિ સ્વદૃષ્ટ્યા ભેદઃ ભવતિ ઇતિ અન્યત્ર વિસ્તરઃ ।

દૈવિકઃ ઇતિ અસ્ય અયં ભાવઃ । આત્મલાભાર્થં દૈવં પ્રધાનં પૌરુષં તુ
અપ્રધાનં ઇતિ । ન ખલુ કાર્યસામાન્યં પૌરુષમાત્રેણ વા દૈવમાત્રેણ વા
સિદ્ધ્યતિ । પૌરુષસ્ય અનુગ્રાહકતયા દૈવાનુકૂલ્ય-અભાવે કાર્યં ન સિદ્ધ્યતિ
અધ્યક્ષં ઇદં સર્વેષામ્ । અતઃ એવ દુર્દેવાનાં બહુશઃ કૃતપ્રયત્નાનાં અપિ
ન આત્મલાભઃ પુરુષાર્થો વા સિદ્ધ્યતિ । તત્ર કો હેતુઃ ? દૈવપ્રાતિકૂલ્યં
એવ ઇતિ નિશ્ચયઃ । દૈવપૌરુષયોઃ ભૂયાન્ વિવાદઃ દૃશ્યતે વાદિનાં
પ્રધાનત્વે । ભગવતઃ શ્રીરમણસ્ય તુ દૈવપૌરુષ-ઉભયસમ્મોલનેન એવ
પુરુષાર્થઃ સિદ્ધ્યેત્ ઇતિ મતમ્ । “માનસં તુ કિં માર્ગેણ કૃતે”
ઇતિ આરભ્ય “કિં સ્વરૂપમિત્યાત્મદર્શને” ઇતિ એતાવત્ પર્યન્તં
પૌરુષપ્રયત્નરૂપ-આત્મવિચારક્રમઃ કથિતઃ । અવસાને ચ દૈવં
કથિતં ઇતિ ઉભયસમ્મિલિતત્વં ભગવતઃ મતં ઇતિ શ્ચિષ્યતે એવ ।
અતઃ એવ યોગીશ્વરેણ શ્રીયાજ્ઞવલ્ક્યેન અપિ એવં ઉક્તમ્ ।

“દૈવે પુરુષાકારે ચ કાર્યસિદ્ધિઃ વ્યવસ્થિતા” ઇતિ । અતઃ
મન્યામહે મહર્ષેઃ મતં એવ બહુમતં સર્વેષાં ઇતિ । તચ્ચ દૈવં
પ્રાક્તન કર્મ વા પ્રાક્તન પૌરુષ વા કાલયદૃષ્ટાનિયતિ-આદિરૂપં વા
નવગ્રહાદિરૂપં વા યથાતથા ભવતુ । ન તદ્વિશેષેસુ આગ્રહઃ । પરન્તુ
અદૃષ્ટસહિતેન દૃષ્ટપ્રયત્નેન એવ પુરુષાર્થલાભઃ મુમુક્ષુણાં ઇતિ ।
અથવા દૈવં અરુણાયલેશ્વરશક્તિપાતઃ । તતઃ તત્સમ્મત્રઃ દૈવિકઃ
સ્વયં એવ ભગવાન્ શ્રીરમણઃ । અહં ઇવ અન્યઃ અપિ એવં ઈશ્વર-અનુગ્રહાત્
તત્પદં અશ્રુતે ઇતિ । અન્યથા માનુષાણાં

“ત્રિભિક્કણવા (અવરોધઃ) જાયત”

ઇતિ શ્રુતૌ દેવાદિ ઋણિત્વશ્રવણાત્ “તસ્માત્ એષાં તન્નપ્રિયં યત્
એતત્ મનુષ્યાઃ વિદ્યુઃ ઇતિ શ્રુતૌ ચ દેવકૃતવિદ્યા-વિદ્યપ્રતિપાદનાત્
કૃતોડપિ પૌરુષપ્રયત્નઃ વિક્કલઃ એવ ભવેત્ ।

શ્રુતિઃ અપિ આહ -

“ચમેવૈષ વૃણુતે તેન લભ્યઃ તસ્યૈષ આત્મા વિવૃણુતે તનૂં સ્વામ્ । ”

“યસ્ય દેવે પરા ભક્તિઃ યથા દેવે તથા ગુરૌ ।

તસ્યૈતે કથિતાહ્યર્થાઃ પ્રકાશન્તે મહાત્મનઃ ॥ ”

ઇત્યાદિના । ઇહ ઇતિ લોકાન્તરપ્રાપ્ત્યત્વં વ્યવચ્છિન્તિ ।

“ઇહ ચેદશકદ્બોધું પ્રાક્ શરીરસ્ય વિસ્રસઃ । ”

“ઇહ ચેદ્ અવેદીત્ અથ સત્યમસ્તિ । ”

“ઇશ્વરાનુગ્રહાદેવ પુંસાં અદ્વૈતવાસના ।

મહામયકૃતત્રાણા દ્વિત્રાણાં ઉપજાયતે ॥ ”

ઇત્યાદિ વચનાત્ । વિન્દતિ ઇતિ અનેન પુરુષાર્થ-ભાગિનઃ પુરુષસ્ય દૌર્લભ્યં ઘોતયતિ । “બહૂનાં જન્મનામન્તે,” “અનેકજન્મસંસિદ્ધઃ”

“મનુષ્યાણાં સહસ્રેષુ” ઇત્યાદિ વચનાત્ । તસ્માત્

સર્વલાભોત્તમલાભં ઉત આત્મલાભાર્થં પૂર્વોક્તપૌરુષપ્રયત્નેન સહ

દૈવાનુગ્રહ અપિ આસાદનીયઃ ઇતિ ભગવદ્-ઉપદેશસારઃ ।

પરિસમામઃ સમસ્તશાસ્ત્રાર્થસારસડ્ગ્રહભૂત ઉપદેશસારઃ । અથ ઇદાનીં

સ્વ-ઉક્તાર્થે મુમુક્ષુણાં વિશ્વાસં અભિવર્ધયિતું ઉપદેશસારસ્ય અસ્ય

આગમસંપ્રદાયપરિશુદ્ધિં અન્તે ભગવાન્ વર્ણયતિ-

અહમપેતકં નિજવિભાનકમ્ । મહદિદં તપો રમણવાગિયમ્ ॥ ૩૦ ॥

અહમિતિ । અહમા અહમ્ત્વેન અપેતકં વર્જિતં કર્તૃત્વ-અભિમાનરહિતં

ઇત્યર્થઃ । નિરહમ્ભાવસહજબ્રહ્મસ્થિતિકં ઇતિ યાવત્ । અતઃ એવ

નિજવિભાનકં નિજં સ્વીયં આત્મીયં ન અન્યાપેક્ષં વિભાનં પ્રતિભાનં

સ્ફુરણં ઇતિ યાવત્ । સહજ-આત્મસ્થિતૌ સ્વયં એવ સ્ફુરિતં ઇતિ ભાવઃ ।

દૈવિકતપઃ પ્રભાવપ્રાપ્ત્યં આહ । “મહદિદં તપઃ” ઇતિ । મહત્

બ્રહ્મ તદ્વિષયકં તદ્ભૂપં વા ઇદમ્-અન્તરં યત્ તપઃ જ્ઞાનમયં તપઃ સા

એવ ઇયં ગ્રન્થરૂપા રમણવાક્ । રમણસ્ય વાક્ વાક્યં ઉપદેશઃ ઇત્યર્થઃ ।

નિરહમ્ભાવ-આત્મસહજસ્થિતિ-જ્ઞાનતપોરૂપઃ અયં શ્રીરમણ-ઉપદેશસારઃ

ઇત્યર્થઃ । અહમપેતકં ઇતિ અનેન બુદ્ધિપૂર્વકત્વનિરાસઃ । નિજવિભાનકં

ઇતિ અનેન સ્વયમ્પ્રતિભાન-વેદસમત્વં અભિમતમ્ । “મહદિદં

તપ” ઇતિ સ્વીયકઠિનતપસ્સમ્પ્રાદિતત્વં અનાયાસલક્ષણજ્ઞાનમયત્વં

મુમુક્ષુપાદેયજ્ઞાનવિચાર-સાર-સડ્ગ્રહરૂપત્વં ઇતિ એવં આદિકં સૂચિતમ્ ।

રમણવાક્ ઇતિ અનેન મુમુક્ષુણાં આત્મસમતાસમ્પ્રાદકં ઇતિ ધ્વનિતમ્ ।

ઉપદેશસારાખ્ય-ઉપનિષદ્-દ્રષ્ટુઃ મહર્ષેઃ નામધેય-ઉલ્લેખનં ચ ઇતિ

सर्वं रमणीयम् ।

जयन्ति रमणायार्थं पादपाथोब्जरेणवः ।

विरजस्का विराजन्ते यच्छिरस्का नरालयः ॥ १ ॥

अन्विष्य प्पिन्नौ विधिमायवौ यत्

महोद्यमेनापि मङ्गः पुरस्थम् ॥ १ ॥

तदेव यं शक्तिनिपातदम्भात्

वद्रे स्वयं तं रमणं वृणीमः ॥ २ ॥

यत्कृपालवमात्रेण तीर्णोऽस्मि भवसागरम् ।

श्रीगुरुन् रमणाभिष्यान् प्राणतोऽस्मि शिवङ्कुरान् ॥ ३ ॥

क्वचैतत्त्रयगाभीर्यं क्व मे मन्दमनीषिता ।

तथापि अस्थाः कृतेर्मूलं रमणीयनिरीक्षणम् ॥ ४ ॥

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यतीतमभिलाषिष्ठानमाभ्यन्तरं

प्रत्यङ्गं भ्रष्टं रसायनं सुषुप्त्यनं पूर्णं परं पावनम् ।

स्वात्मज्योतिरनादिमध्य निधनं मायाविडीनं शिवं

सर्वज्ञं हृदि मे यकास्तु सततं संसारविच्छिन्नये ॥ ५ ॥

मुक्तिं सिषाधयिषतां अवनाय नृणां

आनन्दबोधमगुणं स्वमपास्य रुपम् ।

भान्तं गुरोर्भुवनमङ्गलविग्रहोऽण

शोणायलैकं निलयं रमणं नतास्मः ॥ ६ ॥

निर्दोषं निर्गुणं वस्तु लोकेस्मिन्नोपलभ्यते ।

अतो मे साडसं सन्तः सडन्तां स्निग्धयेतसः ॥ ७ ॥

यज्ञेशमपिपुत्रेण जगदीश्वरशास्त्रिणा ।

कृत्रा साधुमुष्टे भूयात् व्याख्या तत्त्वसुबोधिनी ॥ ८ ॥

एति भगवच्छ्रीमद्रमणमर्षेः उपदेशसारस्य

एष्यिक्तौल्वैग्रामवासिना यज्ञेशमभिसूनुना, अबयाम्भागर्भसम्भवेन

शास्त्ररत्नाकर, आत्मविद्याभूषण, विद्यालङ्कार बिरुदालङ्कृतेन

जगदीश्वरशास्त्रिणा कृता तत्त्वबोधि-व्याख्या व्याख्या समाप्ता ।

हृद्यकमलवासिने श्रीमते रमणाय नमः ।

Encoded and proofread by Swamini Tattvapriyananda tattvapriya3108 at gmail.com

——
Upadeshasara Bhashyam 2 Tattvabodhini
pdf was typeset on March 24, 2024

——
Please send corrections to sanskrit@cheerful.com

